

СРПСКА ЈАВНОСТ И МАРКОВИЋЕВ „РАДЕНИК“

1

И пре појаве Светозаревог *Раденика* и зачетака социјалистичког покрета код Срба, у Србији је било политичке опозиције и њених гласила. Никад раније, међутим, ниједна политичка струја није имала тако брзог и снажног одјека у друштвеном животу, нити пак су неке политичке новине тако брзо стекле углед озбиљног гласника и критичара, поготову пак част да им се супротстави не само влада и њени законодавни и извршни органи, већ и један званични, један полузванични и два плаћеничка листа. Никад пре појаве *Раденика* није било тако жестоких, свакодневних политичких полемика на ступцима српске штампе, толико отворених и прикривених напада на поједине политичке раднике као против Светозара Марковића и његових истомислџеника. Никада раније, најзад, ниједна опозициона група и њен штампани орган нису изазвали такав паничан страх код владајућих кругова као што ће то показати намесничка влада пред групом младих људи којима су блиске идеје Париске комуне и Интернационале, расправа о буни и револуцији, али који практично још не могу да их остваре и чији је тренутни циљ демократизација друштвеног живота и национално ослобођење и уједињење српског и јужнословенских народа, па онда или после тога остварење социјалистичких идеала. Инспиратор и вођа тог покрета био је један млади човек, васпитаник и следбеник руских револуционарних демократа — Чернишевског, Писарева и Доброљубова, али и западноевропских социјалиста, пре свега творца научног социјализма Карла Маркса и Фридриха Енгелса.

Кад се јуна месеца 1870. године тај двадесетчетворогодишњи младић вратио из Цириха у Београд, пратила га је „слава“ владиног питомца који је изгубио стипендију због чланка *Српске обмане* у коме је разоткрио лажну фасаду тобожњег либералног и уставног режима намесника Јована Ристића и Миливоја Блазнавца. То је било сасвим довољно да он, његов брат Јеврем и њихови пријатељи постану предмет пажње владиних доушника и полицијских агената. Али Светозар је био стекао углед и озбиљног критичара савременог српског друштва.¹ Није стога нимало чудновато што су политички

¹ Архив Историјског института у Београду (АИИ), Заоставштина Јована Ристића (ЗЈР), инв. бр. 3/487, ситн. III/19: Аноним (Тома Павловић) — Јовану Ристићу, Београд, 7. II 1870: Телеграфиста Марко Антић хвалио Светозара како је „свесно“ критиковао Устав, због чега је изгубио помоћ српске владе; Светозар је један од најбољих питомаца. Бакалин Наум Николић понудио, чим је тако добар ђак, да му шаље сваког месеца по дукат, кад би му знао адресу. Бура Љочић дао му Светозареву адресу.

Овај Ристићев лични доушник, који је уживао поверење опозиције, веома редовно је јављао свом послодавцу о догађајима у Београду, а одлазио је и у Панчево, Нови Сад и Беч са посебним задацима. Иако се у

радници у опозицији намесничком режиму помишљали на његово оштро перо. Драгиша Станојевић је намеравао да издаје у Новом Саду политички лист *Истина* у чему би му помоћник био Светозар Марковић.² И сам Светозар имао је, изгледа, неку понуду у том смислу, о чему је писао Јовану Павловићу, уреднику *Панчевца*. Наиме, руска влада понудила је Светозару да покрене српски лист који би она финансирала, али је он понуду одбио јер није желео да буде у вези и пријатељству ни с каквом монархистичком владом. Према Павловићу, лист би служио обарању намесничке владе.³

Постоји мишљење, погрешно уосталом, да је ова понуда Светозару дошла од људи из Руске секције Прве интернационале.⁴ Могу се учинити две претпоставке: прва, Јован Павловић је измислио Светозарево писмо као пробни балон према руском конзулу у Београду, јер се у разговору са Ристићевим повереником Томом Павловићем интересовао да ли овај, као човек близак руском конзулату, нешто о томе зна. После одречног одговора и сумње овог у истинитост понуде (због неизвесног циља коме би такав лист служио руској влади), уследило је обећање Томе Павловића да ће питати руског конзула да ли је то истина и потребан ли је такав лист; у случају потврдног одговора, Јован Павловић је изјавио да би се примио издавања листа под условом да оставе њему да он пише како зна и уме. Друга претпоставка: понуда је стварна, а руска влада, веома незадовољна тренутном пријатељском политиком намесништва — посебно намесника Блазнавца — према Аустро-Угарској, жели да искористи Светозара Марковића за јачање опозиције у Србији.

О томе ће касније поменути нешто и сам Светозар у полемици са Владимиром Јовановићем. Наиме, вођа србијанских либерала је у разговору са Светозаром у Цириху 1870. године рекао да се проносе гласови о њему да ради као туђинско оруђе, и да се његов рад подударно с таквим гласовима (због Светозаревих критичких написа о намесничком режиму и пактирању истакнутих србијанских либерала с њим; све примедбе у зградама су наше, сем ако није другачије назначено — *Иг.*). Владимир је додао да је о томе разговарао с Јевремом који му је наводно потврдио да зна за новчану понуду из руског конзулата Драгиши Станојевићу да са Светозаром оснују лист против српске владе, али је Јеврем изразио своје уверење да његов брат никад не би на то пристао. Међутим, Владимир је изврнуо Јевремове речи у полемици са Светозаром.⁵ Победијајући Владимирову лаж његовом властитом интерпретацијом разговора са Јевремом, Светозар још додаје да се не зна да ли је њему нуђена помоћ.

Иако Светозар не оспорава изрично понуду руског конзулата у Београду, засад се не може поуздано рећи има ли истине у овим

начелу не можемо уздати у сличне изворе, ипак се извештаји Томе Павловића могу прихватити са доста поуздања, бар подаци чињеничке природе (политичке оцене у њима су ређе). Сви његови извештаји налазе се под сивнатуром III/19 и писани су у Београду, зато дајемо само инвентарни број и датум.

² АИИ, ЗЈР, 3/535, 12. X 1869 (сазнање Томе Павловића из разговора са кнезом Александром и кнегињом Персидом у Бечу).

³ АИИ, ЗЈР, 3/588, 5. III 1870: Тома Павловић о разговору са др Јованом Павловићем, уредником *Панчевца*.

⁴ Михаило Бјелица (*Политичка штампа у Србији*, Београд, 1975, 179) погрешно приписује Светозарево писмо др Љуби Ненадовићу, уреднику *Домаћег лекара* (Нови Сад, 1871—72).

⁵ Св. Марковић, *Сабрани списи*, II, Београд, 1965, 136: *Последња реч г. В. Јовановићу*.

причама; изгледа да има и да је Светозар одбио понуду упућену било њему непосредно било преко Драгише Станојевића. Светозар је био свестан огромног утицаја штампане речи и посебно новинске штампе у ширењу политичких идеја и њиховом претварању у материјалну снагу путем политичке борбе. О својој намери да издаје у Србији „лист у правом смислу народни“ он је писао брату Јеврему још 6. новембра 1869.⁶ У међувремену је покушао да постане уредник или помоћник уредника омладинског органа *Млада Србадија*, али кад је уредништво било поверено Антонију Хаџићу, он се предамислио. У јесен 1870. покренуо је акцију да се *Млада Србадија* пренесе у Београд у нади да ће бити њен уредник; ни овом приликом то му није пошло за руком — то место добио је Милан Кујунџић-Абердар.

Тако је Светозар Марковић коначно схватио да се мора окренути првобитној намери — да са својим пријатељима и истомишљаницима покрене политички лист који би ширио социјалистичка начела. Оснивачи првог социјалистичког листа у Србији и на Балкану били су Светозар Марковић, Павле-Паја Михаиловић, „највернији друг“ Светозарев (како га је назвао Јеврем)⁷ и Бура Љочић, који је потписан као издавач и уредник (зато што Светозар није имао 25 година, услов за уредника политичког листа према Закону о штампи). Стварни уредник листа, „душа“ целог тог покрета (према речима Паје Михаиловића) и главни сарадник био је Светозар,⁸ што је одмах било познато и влади и читаоцима. Истог дана кад је изишао угледни број *Раденика*, 17. априла 1871, Милан Б. Милићевић је записао у свој дневник: „Изиђе данас први лист *Раденика*, који издаје Бура Љочић, али пише управо Светозар Марковић.“⁹

Одребену улогу у покретању *Раденика*, у материјалном погледу, имала је, изгледа, Прва потрошачка дружина у Београду („Потрошарина“, „Потрошња“ — како је популарно називана), у којој је Светозар био „неки директор“,¹⁰ а Михаило Ј. Никетић, касније уредник хумористичког листа *Враголана*, деловођа њене дирекције (са годишњом платом од 120 дуката),¹¹ јер је Ристићев обавештајац писао овом два дана пре изласка угледног броја: „Дирекција Потрошарине одлучеће издати лист под насловом *Раденик*, одговорни уредник биће Љочић.“¹² То је, вероватно, разлог што је Милан Кујунџић, нешто касније, написао у једном прегледу стања новинарства у Србији и суседним јужнословенским областима да су уредници *Раденика* истовремено и бравари и бакаали¹³ (можда су и друге занатлијске дружине пружиле неку материјалну помоћ, вероватно оглашавањем; симптоматично је, такође, објављивање у угледном броју чланка „Дружине у Београду“ о раду шест задруга). Пошто је Светозар касније писао да су сви одборници „Потрошарине“ радили бесплатно, могуће је да је „плата“ Михаила Никетића била у ствари намењена *Раденику*, а ово учињено да би се добило покриће пред властима и члановима задруге.

⁶ Св. Марковић, *Сабрани списи*, I, Београд, 1960, 206.

⁷ АИИ, ЗР, 3/582, 24. II 1870.

⁸ М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији*, 164.

⁹ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), 9327/3.

¹⁰ АИИ, ЗР, 3/708, 8. I 1871: Светозар се похвалио како је Потрошачка дружина послала окружницу свим свештеницима у Србији да упућују народ да пазари у њиховој продавници.

¹¹ АИИ, ЗР, 3/710, 12. I 1871.

¹² АИИ, ЗР, 3/753, 15. IV 1871.

¹³ *Млада Србадија*, 12. II 1871, 6, 87: (М. Кујунџић), *Наше новине*.

Ова потрошачка задруга изазвала је јако незадовољство и велику повику одређених београдских кругова, пре свега бакала, који су се чак жалили Народној скупштини против владе зато што је у „Потрошарини“ било највише чланова државних чиновника којима је по закону било забрањено трговати. Незаинтересовани, пак, сматрали су да је намера оснивача (међу њима је и Светозар Марковић) била „да добију законску заштиту да се могу слободно скупљати и правити чешће седнице на којима могу безбрижно стварати планове који сваком незадовољнику иду у рачун“.¹⁴

У току припрема за покретање *Раденика* Светозар и његови пријатељи обавестили су уредништва српских листова ван Кнежевине, рачунајући на колегијалну благонаклоност и пријатељске везе. Ристићев обавештајац известио га је последњих дана марта да је Михаило Никетић одлазио у Панчево код уредника *Панчеваца*,¹⁵ сврха ове посете може се сасвим јасно назрети — обавештавање о покретању *Раденика*, за чији су се угледни број већ писали програм и чланци, и растурање, уз *Панчеваца*, позива за претплату на књигу *Потчињеност женскиња* Џона Стјуарта Мила, коју су превела тројица београдских бака (Илија Душманић, Раша Милошевић и Стојан Протић), а предговор написао Светозар Марковић.¹⁶

Изаложење новог листа први је најавио *Црногорац*, иако му још није знао ни имена, ни правца сем да ће бити „потпуно самосталан и слободњачки“, обећавајући да ће о томе обавестити своје читаоце чим добије његов програм или први број.¹⁷ Вест о томе донео је Бока Влајковић који је тада боравио на Цетињу; био је онда близак Светозаревом кругу — Ристићев обавештајац јављао му је како Влајковић сваког дана обилази занатлијске дружине.¹⁸

Упознавши своје читаоце са садржином угледног броја новог листа чији је циљ „преображај народа српског на основу материјалног благостања, образовања и слободе“, *Панчевац* је изразио стоју велику радост што ће *Раденик* испунити „ужасну празнину“ на коју се толико пута морао тужити — „да у Србији ни једног политичког слободног и независног листа нема, који би помагао народу, да дође до здравих појмова о себи и својим одношајима и задацима у држави“. Познавајући његове уреднике и издаваче аутор белешке (вероватно Јован Павловић) истиче да ће *Раденик* временом постати један од најбољих српских листова, „ако га не задави загушљива атмосфера владе“. Напредни људи су схватили са каквим ће се тешкоћама борити нови лист. *Панчевац* је препоручио најтоплије *Раденика* свим сународницима у Војводини, нарочито пак онима који су вољни да добију здраве појмове о економским, друштвеним и државним односима народа.¹⁹

Застава је такође јавила о угледном броју првог социјалистичког листа у Србији, који ће се „поглавито бавити социјалном и материјалном страном друштва“, обећавајући да ће у једном од наредних бројева донети главне црте његовог програма (што није учинила, вероватно због бојазни од цензуре или да би избегла одмах да коментарише његове политичке ставове), препоручивши га својим читаоцима и пожелевши искрено *Раденику* (и *Гласу народа*) „стварног успеха“. *Застава* је примала претплату на нови лист,²⁰ а такође

¹⁴ АИИ, ЗЈР, 3/709, 10. I 1871; *Нека акта и факта говоре*, Београд, 1871.

¹⁵ АИИ, ЗЈР, 3/742, 1. IV 1871.

¹⁶ *Панчевац*, 1. IV 1871, 27, 3: *Књижевне вести*.

¹⁷ *Црногорац*, 10. IV 1871, 12, 48: *Књижевност*.

¹⁸ АИИ, ЗЈР, 3/785, 5. VI 1871.

¹⁹ *Панчевац*, 22. IV 1871, 33, 4: *Књижевне вести*.

²⁰ *Застава*, 25. IV 1871, 48, 4.

и уредништво *Панчеваца* које је истакло да ће то чинити с најбољом вољом.²¹

Вршачки *Исток*, чији уредник Аксентије Мијатовић није успео да га покрене у Београду, такође је препоручио нови лист „свим љубиоцима наше народне просвете“.²² *Млада Србадија* је оценила појаву *Раденика* као „снажан израз“ који ће поткренити независну штампу у Београду за коју се почетком 1871. мислило да ће остати „жалосна врба“ (како ју је назвао „Змај“) Срба у Кнежевини. Упознавши читаоце са основним програмским поставкама новог листа према угледном броју, аутор обавештења (по свој прилици Милан Кујунџић, иначе близак пријатељ Светозарев) истиче да свако мора признати *Раденику* озбиљну стручност у свим економским питањима, што ће бити довољно да му се отворе врата „и онамо где му се практичност или теоретичност његових политичких назора оспоравала буде“.²³ Већ овде видимо прве ограде левих либерала према правцу социјалистичког листа.

Либерална штампа почела је одмах и да преноси поједине написе из угледног броја *Раденика* како би се шири јавност, посебно ван Србије, упознала с његовим политичким и економским погледима. Тако је *Панчевац* пренео Светозарев чланак *Париска колумна (питање о лебу и самоуправи)*,²⁴ и чланак *Дружине у Београду*,²⁵ а *Црногорац* из „Програма“ одељак „О спољним односима“, изразивши своју радост због нове појаве у Србији, нове и по правцу листа, и по томе што попуњава празнину коју је раније унеколико испуњавала Каљевићева *Србија*. Истакавши да *Раденик* у програму говори о томе да се напредовање огледа поглавито у материјалном благостању, образовању и слободи, те да ће радити да образовање, економски и државни односи буду такви какви треба да су у сагласности са савременим развитком науке и људске свести, *Црногорац* жели новом листу да се што више распростире у народу и живо га препоручује сваком, који је и свој и народни пријатељ. Додавши обавештења о уреднику, излажењу и цени, *Црногорац* је изјавио да ће и он примати претплату на нови лист.²⁶

Док су омладинци, леви либерали и опозиција у Србији и ван ње прихватили појаву *Раденика* са задовољством или снисходљивим симпатијама, влада и њен полувзванични орган *Јединство* заузели су став ишчекивања, иако је већ угледни број речито говорио о политичкој усмерености новог листа. *Јединство* је само донело оглас (плаћен, наравно!) уредништва *Раденика* поводом примедбе „са више страна“ да је оставило велики рок претплаћивања (од угледног броја 17. априла до 1. јуна). Тим поводом редакција *Раденика* је најавила могућност да крене с листом од половине маја, ако се претплатници јаве што пре.²⁷ Администрација *Раденика* налазила се у кући познатог трговца Димитрија Величковића (где се налазила и штампарија „Николе Стефановића и дружине“; можда је постојала намера да се у њој штампа *Раденик* како би се избегла колико је могуће цензура штампара, рачунајући да је мање опасна него у Државној штампарији, где је фактор био стари чиновник Васа Берар, а по његовој

²¹ *Панчевац*, 22. IV 1871, 4.

²² *Исток*, 1871, бр. 18 (лист није сачуван за 1871—1873. годину; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд, 1922, 67).

²³ *Млада Србадија*, 30. IV 1871, 9, 142: (М. Кујунџић), *Из читаонице*.

²⁴ *Панчевац*, 25. IV 1871, 34, 1—2.

²⁵ *Панчевац*, 29. IV 1871, 35, 3—4.

²⁶ *Црногорац*, 8. V 1871, 16, 64: *Књижевност*.

²⁷ *Јединство*, 2. V 1871, 90, 190: *Претплата*.

смрти Стеван Рајичевић; *Враголан* је касније штампан код Николе Стефановића).

Али *Јединство* ускоро је морало, макар и посредно, да призна постојање социјалистичког листа у једном уводнику против Париске комуне, коју словенски народи тобож никако не прихватају, тврђом да у свој словенској штампи, српску и руску искључујући (курзив наш) нема, колико је чланкописцу познато, ниједног органа јавне штампе да заступа начела Комуне, већ супротстављање и њој и њеним „неделима”.²⁸

Крајње конзервативне, заправо отворено реакционарне и плаћеничке новине *Видовдан*, чији је уредник Милош Поповић (напредни савременици говорили су о њему „неверна вера сваког господара”, а о његовом листу „гладна мачка на сланини масној”) почео каријеру плаћеног пера и антикомунистички ангажованог новинара и уредника (*Подунавке* и *Српских новина*) још под уставобранитељима и Александром Караборђевићем, донео је о угледном броју *Раденика* једино сувопарну белешку према устаљеној пракси ондашњих новина без икаквог коментара: „Под уредништвом г. Буре Љочића почетком ће јуна месеца ов. г. изилазити три пута преко недеље нов лист под именом ‘Раденик’. Цена му је 60 гр. на годину.”²⁹

Али је зато *Видовдан* у међувремену појачао нападе на Париску комуњу и Интернационалу, а први редовни број *Раденика*, који је изишао из штампе 1. јуна, дочекао на нож, са тако провидним алузијама да је Ристићев обавештајац следећег дана могао да му јави како уводни чланак *Видовдана*, који је написан против комуниста а односи се на нови лист, „налази живо одобравање а за ‘Радника’ веду да би му ваљало што пре стати на пут”.³⁰ Сасвим је јасно на чије је „живо одобравање” наишао поменути уводник.

Режимски „шаливи” лист *Ружа*, чији је уредник Михаило Белешевић често бивао почастован „лажњом” напредних људи у савременој штампи, стално је налазио везе између Караборђевића и младих „комунаца”, а 1872. нападао „разбојничку банду” око *Раденика* као саучеснике у убиству кнеза Михаила.³¹

2

Милош Поповић је први од српских новинара водио антикомунистичку хајку; први текст у српској штампи против комуниста, колико се засада може рећи, он је објавио као уредник *Подунавке* још 1847. године. То су две „шале” које сликају комунисте у карикираним облику.³² Али то су случајно напабирчене ствари. Тек после пораза европске револуције 1848. он је у *Српским новинама* доносио напise против западноевропских социјалиста-утописта, трпајући у исту антисоцијалистичку и антикомунистичку врећу и Евжени Сија, и Прудона, и Луја Блана, и грађанског демократу Виктора Игоа и

²⁸ *Јединство*, 6. VI 1871, 116, 145: У Београду, 4. јуна. Бугарски песник и револуционар Христо Ботев такође је бранио Париску комуњу у свом листу *Дума на бугарските емигранти* (Букурешт, 1871).

²⁹ *Видовдан*, 21. IV 1871, 85, 4: *Београдске новости*.

³⁰ АИИ, ЗР, 3/784, 2. VI 1871. Исти обавештајац овим речима је пропратио вест о Париској комуни: „Комунистичка република која је бунтовно у Паризу појавила се врло је добро дошла стога што и наши метежници неће наћи одзива но напротив веће осуде.” (АИИ, ЗР, 3/734, 10. III 1871). Било је „веће осуде” (званичне), али и много већи одзив него што је Ристићев доушник мислио.

³¹ Ј. Скерлић, Светозар Марковић, 68.

³² *Подунавка*, 14. II 1847, 7, 28: *Комунисте*.

његово „безумно измишљање једне обште републике“ (*La confédération démocratique des états-unis de l'Europe*), називајући „Савез народа“ (*Ligue des peuples*) комунистичко-републиканском завером, налазећи спаса за француско друштво у лицу Луја Наполеона.³³

Сада се овај дугогодишњи новинар поново нашао у истој улози, али овог пута не против „црвењака“ у далеким западноевропским земљама већ против „комунаца“ у Србији. „Баук комунизма“, како су Маркс и Енгелс сликовито назвали у *Комунистичком манифесту* страх међународне реакције пред радништвом, закуцао је и на врата српске буржоазије, иако друштвени развитак још није био довољно сазрео за појаву организованог социјалистичког радничког покрета у Србији. Али аргументација *Видовдановог* уводничара, Милоша Поповића (тешко да је било коме сараднику свог листа препустно „славу“ и „заслуге“ пред намесничком владом, којој се узалуд удварао из материјалних разлога, и београдским чаршијлијама за коментарисање појаве првог редовног броја *Раденика*), јасно показује откуд преувеличани и грчевити страх од „комунаца“ у властитој средини.

Пошто је то био први знак за узбуну и за хајку против *Раденика*, Светозара Марковића и његовић истомишљеника, вреди мало опширније изнети аргументе Милоша Поповића. Он полази од става да никад ником не може бити штете кад се упозна с природом оне ствари која, ако у датом тренутку и не прети му ништа, у другом, доцнијем времену може навалити баш на њега. Стога ће проговорити својим читаоцима о једном злу које се недавно показало у Европи у свој својој страхоти — о комунизму који је, наводно, претворио француску престоницу у прах и пепео.

Идеју комунизма, наставља Милош Поповић, родило је тајно друштво Интернационала, чије је главно седиште у Лондону, а своје органе има свуда по Европи — чак и на Доњем Дунаву (*подвукао аутор*). Ово друштво задахнуто је мишљу да свет у свом садашњем облику не треба више да опстане. Оно не признаје право власништва, различите друштвене класе, установу брака, монархију, цркву, грађанске, духовне и школске власти. Интернационала не поштује науку, не мари за уметности, презири преимућства и права, знање и интелигенцију, што човеку прибављају у свету вишег значаја и положаја. Она пориче државу у којој мора владати ред и закон, свој идеал види у деоби државе на безброј општина (алузија на Светозареве речи у чланку *Париска комуна* поводом њеног начела о суверенитету општина, о томе да Француска треба да буде савез слободних општина), које би се руководиле по ћефу маса, незнања, материјалног насиља.

Париска комуна је рођена чедо Интернационале. Комуна је уништила државу, прогласила сваког човека од умног значаја неправним створењем које се може убити без суда и суђења, уништила право имања, светост вере, осудила на смрт просвету, поништила право одбране и заштиту закона, прихватила да се ради њеног одржања може сва историја, оличена у париским споменицима, имања и живот милиона сународника предати пламену и ножу.

Ово зло хоће свуда да се стани по Европи (дакле и у Србији), на више места има људи који јавно кажу: „Париска комуна није умрла, већ је само заспала, па ће се из тог сна опет дићи.“ Сада већ и онде (тј. у Србији) где за комунистичка начела нема ни места ни узрока, пише *Видовдан*, диже се глас који, као по запо-

³³ Б. Игњатовић, *Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет*, *Balkanica*, V, 1974, 177—178.

вести (алузија на везе Светозара Марковића и *Раденика* са Интернационалом), брани сва она гадна и срамна дела која је починила Комуна у Паризу и која — по тој одбрани — законита су и спасоносна, па за њих никог не треба казнити, те тако онда и кривични закон и апсана сасвим су излишне ствари. Сада се већ и онде, где управо радничког разреда и нема,³⁴ појављују заштитници пролетаријата који веле да су библиотеке и уметнине с правом предате пламену, јер „на што је раднику књига, кад не уме читати” (алузија на став Светозара Марковића у *Погибији Париске комуне* да су радници спалили научне збирке и друге производе цивилизације, јер су усред цивилизације остали сурови и необразовани). Сада се хоће, а унеколико и допушта (замерка намесничкој влади што трпи излажење *Раденика*) да се сипа отров у односе који су досад били здраве и корисне природе.

„*Видовдан*” позива српско грађанство да врши своју нову дужност: да стане на браник својих „најсветлијих (својинских, класних) интереса, да друштво добро пази на оне који за рачун и у сврхе Интернационале раде; да добро проучи ово зло, јер има стихија које би га радо пресадиле и на српско земљиште. „Ко добро напред види” — завршава *Видовдан* уводник — „нема после узрока да плаче.”³⁵

Милош Поповић и његов лист нису нимало оригинални. Уредник *Видовдана* једноставно понавља цео арсенал клевета и лажних којима је европска реакција и плаћена журналистика обасипала Париску комуњу и њене херојске борце и жртве. Довољно је погледати „аргументе” западноевропских плаћених новинара и штампе, онако како их је раскринкао Карл Маркс у *Адреси Генералног већа Међународног удружења радника о грађанском рату у Француској 1871*, да би се увидело да Милош Поповић иде стопама своје сабраће по перу у буржоаској штампи. „У сваком од својих крвавих тријумфа над самопожртвованим првоборцима једног новог и бољег друштва” — пише Маркс — „ова срамна цивилизација, заснована на поробљавању рада, заглашује крике својих жртава дивљом виком клеветника, која налази одјека у целој свету.”³⁶ Било је тог одјека и у Србији. Али, као и у целом свету, било је и другог одјека: на страни Париске комуне били су сви прогресивни људи, посебно српски „комунци” и њихов идеолог Светозар Марковић. Против ње: реакционари, конзервативци, лажни либерали и либерални компромисери. Да *Раденик* и Светозар Марковић нису писали толико у одбрану Париске комуне и Интернационале, очигледно не би ни реакционарна и полуванична штампа у Србији толико много писала против њих, о њима уопште! Пре појаве угледног броја, посебно пре почетка редовног излажења *Раденика*, штампа у Србији ређе пише о Париској комуни и углавном се ограничава на обавештавање о догађајима у Паризу са антикомунском тенденцијом. Сада већ је морала да се бори на свом тлу против присталица Париске комуне и Интернационале.

Уредник *Видовдана* је „оригиналан” утолико што сасвим јасно циља на *Раденика* и Светозара Марковића са чијим ставовима полемише иако га поименце не помиње. И не само са оним изнетим у угледном броју, већ и у чланку *Погибија Париске комуне* у првом

³⁴ Овај став најпре је изнео Владимир Јовановић у полемици са Светозаром Марковићем, а касније упорно ће заступати и бранити *Видовдан*, *Јединство* и Владан Борђевић. У ствари, то је био и званични став намесничког режима.

³⁵ *Видовдан*, 1. VI 1871, 115, 1: (Милош Поповић), У Београду, 31. маја.

³⁶ *Париска комуна*, I, Београд, 1971, 114.

редовном броју. Оба листа изашла су истог дана, 1. јуна; Поповић је очигледно припремио свој уводник по изласку угледног броја и у очекивању првог редовног броја. Пошто су се *Раденик* и *Видовдан* штампали у Државној штампарији, лако је могао доћи до коректурних отисака Светозаревог чланка о Париској комунуи и да истог дана у уводнику прокоментарише Светозареве ставове. Наравно, ни Светозар није остајао дужан одговора; отуда скоро сви његови чланци објављени 1871. и 1872. године у *Раденику* (и другим листовима) у суштини су аргументовани полемички одговори на пређутне критике у Ристићевом *Јединству* и *Видовдану* (који је, да би се додворио намесничком режиму, био навукао маску „либерализма“).

Харангирање против Светозара Марковића и његових присталица у почетку још је у увијеној форми. Али своје право лице *Видовдан* је открио истог дана (наравно не случајно) кад је Светозар почео да објављује у *Раденику* свој чланак *Париска комуна и Интернационал*,³⁷ уводником у коме се погромашким речником, којим је европска реакција плашила малограбране, обара на српске „комунце“. *Видовдан* пише да Интернационала наводно чак и на Доњем Дунаву има своју полицију која бележи у црну књигу сва имена имућних, значајних и уопште познатих лица. Стога уводничар захтева да се тајним непријатељима и потоњим рушиоцима српских вароши и цркава, манастира, јавног морала, породице итд. строго погледа у очи. Свака слабост владе биће злочин, издаја свих светих интереса народа, културе, религије. Слика запаљеног Париза треба да буде страшна, неизбрисива поука за сваку владу (дакле и за српску; курзив наш). Излаз за Милоша Поповића је уништење „разбојничког друштва“ — Интернационале — и то свака влада у својој кући. „Опасна се болест усијаним гвожђем лечи!“ — кличе Поповић, опомињући да влада која би то заборавила спремила својој земљи зла судбину Париза.³⁸

Наравно, одмах су се одазвали и „читаоци из унутрашњости“ да пруже подршку *Видовдану*. Неки С. Гирић из Пожаревца писао је поводом овог уводника да Европа може да га прими како хоће, али он изјављује захвалност писцу и моли га да и даље „буде бич противу несрећних људи који се спремају мучки да сруше данашње свето друштвено стање ствари које је у богом благословеној Европи (и у Србији, наравно) постоји“. Стога је „врло паметно зарана бити на опрезу и биће свагда и даноноћно за живот и имовину верни стражари против свих светских лупежа“.³⁹

3

Јединство, као полузванични орган намесничког режима, највише под утицајем намесника Јована Ристића, имао је нешто другачији став према Интернационали, Париској комунуи и *Раденику*. О Париској комунуи и Интернационали после покретања *Раденика* писао је и говорио у истом тону као и *Видовдан*, али нешто мање, са привидном објективношћу. Док је *Видовдан* ишао за тим да се удвара намесничкој влади трубећи непрестано о опасности од „комунаца“, „паликућа“, „убица“ итд. *Јединство* није имало потребе да то превише истиче, јер је већ било на државним јаслама, а као полузванични лист држао се са више достојанства. Чак је играо

³⁷ *Раденик*, 5—8. VI 1871, 3—4, 11—12, 14—16.

³⁸ *Видовдан*, 5. VI 1871, 119, 1: У Београду, 4. јуна.

³⁹ *Видовдан*, 11. VI 1871, 124, 1—2: *Притослано*.

на карту тобожње објективности према српским социјалистима, као критичар њиховог неправилних теорија, које и иначе нису за српско друштво. Ни редакција *Јединства* није поменце нападала Светозара Марковића, то су на себе примили под пуним потписом и својим ауторитетом Чедомиљ Мијатовић, немачки васпитник, као економиста следбеник Лоренца Штајна (по њему је углавном израдио своју *Науку о државном газдинству или наука о финансији*, Београд, 1869) и др Владан Борђевић, пријатељ Светозарев и леви либерал као студент, који ће управо у полемици са својим старим другом кренути путем политичке каријере која ће га довести до тога да у српској историји остави појам „владановштине“ као синоним за бескрупулозну владавину.

Осећајући да на Западу радништво више није немоћна, нема гомица, да његови захтеви, како их је формулисала Интернационала и Париска комуна, не могу више да се прећуткују, чак ни у Србији, *Јединство* је доносило написе неких ситнобуржоаских реформиста, на пример Вислицеа „Прошлост, садашњост и будућност радника“.⁴⁰ У два друга написа, посвећена штедњи и штедионицама, које су се онда оснивале у разним градовима Србије, *Јединство* се позивало на ставове Шулице — Делића о томе.⁴¹

Јединство је донело и фамозни распис Жила Фавра о узроцима Париске комуне, који ће Маркс раскринкати као најобичнији фалсификат.⁴² Први напад на српске „интернационалце“ и „комунце“ полузванични владин орган започео је другим анонимним чланком у коме се најпре, привидне објективност ради, даје укратко историјат Интернационале, њени статuti, чак помало ласка признањем да је „основа овог устројства (Интернационале) паметна и снажна“. Раднички савез, пише *Јединство*, није ништа друго до држава у држави или боље рећи засебна држава у свету. Аутор преувеличава стварну моћ Интернационале тог тренутка, која може да парализује индустрију, трговину и занате, да дигне раднике на устанак. Њено крајње средство било је и остало преврат, што је несумњиво одређено у тајним статутима, а доказано њеним прокламацијама, откривеним начелима и париским устанком.⁴³

Анонимни аутор брзо заборавља своју „објективност“ и доноси очигледне фалсификате, на пример да је јуна 1869. на великом митингу у Чаринг-кросу проглашено, међу осталим начелима, и одрицање сваке вероисповести, веровања у бога. „Порицати бога, то је признавати човеку његову снагу и слободу; а то значи распудити и поубијати свештенство!“ Настављајући да реба измишљотине у истом духу, чији извор није тешко докучити, аутор тврди да примера такве појаве није било у светској историји. Комуна какву хоће Интернационала, вели он, може се наћи само међу дивљацима, и то међу онима који стоје на последњем ступњу човечанске лествице.⁴⁴

Полазећи од фалсификоване тезе о укидању породице и брака, аутор тврди да Интернационала претвара људски род у животиње. А кад је човек осакаћен безбожништвом у својој духовности, лишен божанствених полета, онда остаје без идеала, без правог узвишења,

⁴⁰ *Јединство*, 30. IV — 5. V 1871, 88—92, 185, 187, 189, 193.

⁴¹ *Јединство*, 13. VIII 1871, 167, 247: *Позајмичке дружине*; Исто, 16. XI 1871, 233, 302: *У Београду*, 14. новембра.

⁴² *Јединство*, 4. VI 1871, 114, 140; 5. VI 1871, 115, 143: *Фавров распис о узроку устанка*.

⁴³ *Јединство*, 23. VI 1871, 128, 169: *Раднички међународни савез (интернационала) с обзиром на српски народ*.

⁴⁴ *Јединство*, 24. VI 1871, 129, 171: Исто.

пада у необуздане страсти, у најгрубљи материјализам.⁴⁵ *Јединство* иде чак тако далеко да тврди како Интернационала није могла да нађе друге присталице сем ако најпре не погрузи човека у глупост, у неморалност и материјализам; зато је одсудан противник религије и просвете, зато је себи за оруђе „изабрала раднике, јер ови, као најпоқваренији разред житељски (курзив наш), могу му у томе најбоље послужити“.⁴⁶ Наравно, уз то иду и лажне оптужбе против појединих истакнутих чланова Париске комуне за криминална дела, то су за чланкописца *Јединства* — „дупежи, убице, варалице, шпијуни и свакојаке протуве белосветске“.⁴⁷ Где год се појави тај рад, ту се већ залегло велико зло које ће, ако му се одмах енергично клица не ишчупа, за два-три нараштаја, беснети у пуној својој снази. И у Српству су се већ појавили сви знаци који обично претходе Комуни, шта више већ је започет јаван рад у духу њене доктрине. Ти су знаци напади у Србији на свештенство и на православну цркву, растући атеизам у свакодневном животу, тужбе да синови не поштују родитељски ауторитет, који се од више година поткопавана на сваки начин и многим политичким и књижевним капацитетима. Домаћи демагози и комунски апостоли не трпе супериорност разума и искуство. У школској омладини организују се „испод руке“ демонстрације (побуна на Великој школи 1870. кад су затворени Светозареви истомишљеници Марко Пајић и Живко Шокорац), шире се најнесмисленије слободњачке теорије које задиру у саме основе државног живота. Постоје новине (јасно које!) које систематски с коликом глупошћу с толиком и жестином нападају на сав државни живот, одричу Србији сваки напредак.

И *Јединство* труби да „комунску“ опасност треба сасећи у самом корену, пре него што узме маха. То је, наравно, на миг из званичних кругова. Зато чланкописац изражава наду да ће влада и Народна скупштина отворити очи на ове злокобне појаве и наћи средства да им се одсудно стане на пут.⁴⁸

Повод за овакве чланке против „комунаца“ су не само познати написи Светозара Марковића (*Погибија Париске комуне, Париска комуна и Интернационала*), већ и два његова мања прилога. У првом, на питање које се наметало кад је било говора о догађајима у Француској, наиме да ли још живи Париска комуна, он је одговорио, насупрот европским либералима, који вичу да је затрпана у париским зидинама (а то је умирло све пријатеље поретка и сопствености-примедба Св. Марковића), да она још живи, да ради са још већом живошћу но икада. Интернационала није, пише Светозар, гомила људи који су се од беса сакупили да се размећу громким фразама, то је „гдна маса одважних, научених, поштених јунака, ти не узмичу ни испред какве опасности, они су заложили сву своју снагу за најправичнију цел“.⁴⁹ Доказ њеног неуморног рада, још после онаквог страшног пораза, усред варварског поступања са њеним члановима, јесте прокламација Генералног већа Интернационале радницима која завршава поклицима: „Живела социјална република! Живела Париска комуна!“ Други доказ је признање лондонског *Тајмса* да су присталице Париске комуне опет изишле на видик и да су доказале да Комуна још живи.⁴⁹

Други мањи напис Светозар је објавио још док је излазио чланак у *Јединству*; у њему он раскринкава распис Жила Фавра и

⁴⁵ *Јединство*, 30. VI 1871, 130, 181: Исто.

⁴⁶ *Јединство*, 2. VII 1871, 134, 183: Исто.

⁴⁷ *Јединство*, 3. VII 1871, 135, 184: Исто.

⁴⁸ *Јединство*, 4. VII 1871, 136, 185: Исто.

⁴⁹ *Раденик*, 12. VI 1871, 6, 23: (Св. Марковић), *Из страног света*.

почиње полемику са полузваничним листом. Интернационала, пише он, озбиљно је поплашила Европу. Државници и новинари надмећу се у лагању, ко ће је црње и горе представити. Они, на несрећу, у њиховом ратовању доживљавају разне „малере“: често трубе да су нашили нека „ужасна“, „дивљачка“, „гнусна“ дела, а на крају се покаже да су та дела радили они сами (курзив свуда Светозарев), а не Интернационала. Такав се малер догодио и министру Жилу Фавру кад је Генерално веће Интернационале одговорило у Тајмсу од 13. јуна на његов распис и доказало да су сви цитати тобожњих начела Интернационале лажни од речи до речи. Слични „малери“ десиле се и домаћим „спаситељима“ Српства и цивилизације од поплаве варварства Интернационале. Тако су и сви цитати у *Јединству*,⁵⁰ који се продају као да су на основу „званичних прогласа“ Интернационале, лажни од речи до речи. Начела Интернационале изложена су још 1848. у *Манифесту Комунистичке партије*, који је преведен на српски језик, а иста начела потврђена су на конгресима Интернационале, нарочито у Бриселу 1868. и Базелу 1869. године. Та су начела сасвим супротна оним измишљотинама, што се по новинама шире. Међутим, она су тако радикална да би се сваки и најлибералнији ћифта уплашио. Зато, ако је *Јединство* баш хтело да „спасе Српство“ страхом од Интернационале, закључује Светозар, требало је да се потруди да проучи званичне прогласе Интернационале; тада му се не би десио малер да се јавно ухвати у лагању као Жил Фавр.⁵¹

4

Одмах следећег дана по завршетку чланка у *Јединству*, *Раденички међународни савез (интернационала) с обзиром на српски народ*, Светозар је одлучио да је дошао тренутак да се јавно размачуна с *Видовданом* и *Јединством*. То је његов знаменити чланак *Бели терор*, који по оштрини одговара, критици „видовданаца“ и аргументацији тешко да има премца у дотадашњој српској журналистици. Објаснивши да је „бели терор“ — морално убијање људи клеветом и лагањем — Светозар истиче да поткупљени новинари и књижевници оспу грдњу на побеђену партију, представљају је као изрод човечанства, као крвожедне звери које хоће ни више ни мање већ да покољу све живо, „да погазе и оскрнавe све што је свето, да окаљају све што је узвишено, да оцрне све што је племенито“ (алузија на писање *Видовдана*) — једном речју, да преобрате цело друштво у гомилу дивљака, блудника и развратника, а све материјалне споменике цивилизације у згаришта и развалине. Све ово рачуна на страх мирних грађана који немају никаквог друштвеног и политичког уверења; они се шићућуре у своје куће и дућане, а оставе на вољу власницима да спасавају друштво од „разбојника и паликућа“, тј. да туку, хапсе и прогањају по вољи своје политичке противнике. Што више власници чине насиља и злочине, све више грми бели терор против „бунтовника и разбојника“ и све више хвата дрхтавицу мирне грађане. Нико не сме ни реч да прозбори у

⁵⁰ *Јединство*, 24. VI 1871, 129, 171: *Раденички међународни савез (интернационала) с обзиром на српски народ*.

⁵¹ *Раденик*, 26. VI 1871, 12, 46: (Св. Марковић), *Различности*. Драгић Качаревић (*Светозар Марковић, први преводилац Марковог Грађанског рата у Француској, Прилози за социјализам*, 6, Београд, 1969, 93—112) наводи ову нешто дужу белешку као Светозареву. Уосталом, сам Марковић то помиње у чланку *Бели терор (Сабрани списи, II, 272; уредници овог издања погрешно упућују на чланак Савремена-буржоаска држава)*.

заштиту права и човечанства из страха да и њега не уврсте у разбојнике, и то траје дотле док се властодршци сами не засите крви и не уморе чинећи насиља.

После пораза Париске комуне, наставља Светозар Марковић, бели терор се развија на све стране: диже се хајка не само на јавне присталице Комунае, већ на све слободњачке установе. Као што је рекао још у првом броју *Раденика*,⁵² опште лажи на побеђену Комунау, општа значе да је бели терор запевао стару песму да доведе несвесне и плашљиве грабане до ужаса и очајања како би им се неки „спаситељ” поретка лакше попео на врат као Наполеон III.

И у Србији бели терор последњих десетак година све више улази у моду. Позната компанија пробисвета без отаџбине, без знања, без поштења, која се продаје сваком властодршцу, донела је западну моду да сваки напредни покрет и сваку напредну мисао нападне с највећом жестином и несавесношћу. Све људе који су тражили ма и најблаже поправке окорелог бирократског државног система у Србији они су назвали црвењацима, јакобинцима, анархистима, који хоће да упропасте Србију. Истим људима које су једном назвали „робеспјерима”, „рошфорима”, „уличним демагозима”, кад је требало подметали су спетке и завере у корист разних династија. Тако је било од 1858, а после 1868. та компанија победила је у Србији у журналистички. Нико није смео да буде либералнији него што је било прописано. Бели терор свуда је видео саме заверенике против династије, народ је био довољно заплашен; иста компанија је сматрала да више није потребна дрека против либерала, па је почела да се представља као либерална и слободњачка, да доказује народу како је слободњачко, поштено и патриотско оно што му она казује.

Међутим, кад су млади људи почели да износе на пољу журналистике нова начела, која се пре нису износила у српској књижевности, „пробисветска компанија” са својим бесконачним брбљањем о слободи и напретку српског народа уплашила се за своје — џепове. Увидела је да има пред собом противника кога није очекивала, за кога није спремна. У свом страху, истиче Светозар, покушала је да сатре нову појаву у самој клици. Али сад је било потребно ново оружје, старо се отрцало. Дојучерашњи баџи нису имали кад да се мешају у династичке завере и кабинетске интриге да би им се то пришило. „Оседели интриганти и клеветници” нашли су га кад је у целој Европи почео беснети терор против Интернационале и Париске комуне, кад су „шпицловски” европски листови почели трпати им на врат сва могућа злочинства. Домаћи терористи пожурили су да и младе баке стрпају у редове побеђене партије и да окриве и њих за све злочине што их само човек може учинити.

Још онда кад је *Видовдан* почео да пише како и на Доњем Дунаву има чланова Интернационале који бележе имена имућних људи и јављају Генералном већу, истиче Светозар Марковић, било је јасно да се белосветска компанија спремила да нападне. Наводећи све клевете против Интернационале и њених присталица, Светозар се осврће на провокаторско писање *Видовдана* о томе како треба поступити с људима, који би стајали у служби неких странаца у далеком туђем свету и радиле против свега „за што се српско срце загрева, за што српско срце куца”, па одговара иронично да их, разуме се, треба побити камењем, обраћајући се поименце

⁵² *Раденик*, 1. VI 1871, 1, 2—4: (Св. Марковић), *Погибија Париске комуне*.

главним актерима те кампање — Милошу Поповићу, Михајлу Розену — Ружићу, Матији Бану.

Светозару није био познат, како сам признаје, рад ове групе људи у српском народу од самог почетка. Да је прелистао стара годишта *Српских новина* кад их је уређивао Милош Поповић (1850—1852), могао би се лако уверити да је овај још онда почео да пече занат плаћеног антикомунистичког пропагатора. Пратио га је тек последњих десет година редовно, и за то време они су проповедали морал буђе и песнице. Ови људи радили су свим силама, спојивши азијску свирепост с језуитским лукавством, да пробуде ниске животињске страсти код својих читалаца, исто тако необразованих као и они сами — у чему су успели. После убиства кнеза Михаила, 29. маја 1868, „видовданска господа“ претила су да ће побити све људе који су се усудили ма и најмање да протестују против самовоље ондашње владе или који су се макар само називали „либералима“. Доцније је њихова публика образовала познату компанију будоносаца која је тукла по београдским кафанама и баштама све људе који би се ма и најмање супротставили њиховим ондашњим градњама на Народну странку у Аустрији и на Омладину уопште. И сада је та публика *Видовдана* спремна да нападне сваког на кога је нахушкају.

Светозар износи примере демогије те групе људи. За њих народ је глуп и незрео кад је реч о реформама; кад треба да га раздраже против неког — онда је зрео, свестан, паметан. Зашто власти трпе да *Раденик* руши веру, породицу, просвету и све што су они измислили, пита Светозар, кад по Кривичном закону и Закону о штампи нико не сме нападати у штампи те ствари. Они измишљају злочине, изврћу смисао рада људи око *Раденика*, а затим их туже пред публиком као обичне разбојнике — а то је јавно шпијунисање (овде Светозар између редова пребацује тој групи људи и шпијунисање појединих чланака у *Раденику*).

Али ни то није било довољно — што су измислили или пренели из страних новина разне злочине које је тобож учинила или хтела да учини Интернационала, што су људе око *Раденика* прогласили заједно с Интернационалом за обичне разбојнике. Сада хоће и да их ућугају „законом“, тј. влашћу и силом. Зато су *Видовдан* и *Јединство* загрмели против Комуне и Интернационале у Србији, позивајући законодавство да законом стане на пут Интернационали (алузивија на предстојеће изборе за Народну скупштину, заказане за 9. август 1871),⁵³ да строгошћу закона, односно укидањем Закона о штампи и увођењем цензуре, спаси породицу, веру, морал итд. За српско спасење, иронично добацује Светозар својим противницима, нису довољни само разлози Матије Бана, Михајла Розена, М. М. Максимовића и компаније, већ је потребна полиција и кундак.

Светозар Марковић истиче да су се у целој тој интригантској борби *Видовдан* и *Јединство* надметали ко ће просути више лажи и вештије изврнути начела Париске комуне и Интернационале, а самим тим и начела „*Раденика*“. Најјадније у том недостојном нападању било је то што нико од њих није смео да именује онога кога управо напада, да именује *Раденика* или кога му драго против којих је напад био управљен (овде Светозар мисли на себе лично и на своје најближе сараднике). *Видовдан* се сакрива иза тобожњих „пријатеља из унутрашњости“ да би тврдио како ће претераност *Радника* изазвати „реакцију“ у народу, а пошто је народ тобож

⁵³ Из *Раденика* вест о изборима у Србији пренео је *Панчевац* (8. VII 1871, 55, 2: Домаће и иностране новости).

законодавац, може укинути Закон о штампи. *Јединство* пак се позива на неке „забринуте очеве“, на неке „свакидашње тужбе родитеља“ које деца не поштују, оно се „нада“ да ће „влада и народна скупштина на све ове злокобне појаве отворити очи и наћи средства којим да им пресудно на пут стане“. Дакле, закључује Светозар, по мишљењу тих људи нема другог излаза осим да се укине Закон о штампи и *Раденик* забрани.

Светозар Марковић одважно баца рукавицу у лице тим људима који су иза себе имали намеснички режим. Он износи пред српску јавност начела која су привремено побеђена грубом силом (алузија на гушење Париске комуне), начела која они са свом продајом европском штампом хоће да представе као начела дивљака, развратника и једва ли не — људождера, док је *Раденик* био међу малобројним листовима у Европи који су се усудили усред општег лагања да говоре истину, тј. да бране Комуњу. Ово и чини част усталом и Светозару Марковићу лично и људима који су издавали *Раденика*.

Светозар наводи списе у којима су изложена његова начела о државним и економским односима у друштву, о односима мушкараца и жена, о школи и цркви: „Предлог петнаесторице“ Скупштини Уједињене омладине српске 1870, чланке *Сувремена-буржоаска-држава* и *Раденичко питање*, затим говори о идејама социјалиста и утописта. На крају поново се враћа на полемику с *Видовданом* и *Јединством*. „Господа терористи“ прешли су ћутке преко његове примедбе да су сви наводи штампани у њима као тобож сопствене речи Интернационале сасвим лажни,⁵⁴ јер је њима нужно да се ти лажни гласови проносе како би лакше окривили домаће „комунице“ да хоће да униште породицу. Светозар цитира клеветничке тираде из *Јединства* („Човек осакаћен у духовности, лишен њених божанствених полета, остаје без идеала, без правог узвишења, пада у необуздане страсти, у најгрубли материјализам“)⁵⁵ и *Видовдана* („Одузмите народу веру, па сте га учинили способним за свако злочинство“),⁵⁶ иза чега не остаје ништа друго „но ужасна бездан дивљаштва“ и пита своје идеолошке и политичке противнике која је њихова вера, јер се не држе њених начела, већ су их погазили. Хришћански морал оличен у начелу „Љуби своје непријатеље“ укинуо би, кад би се остварио, полицију, жандаре, војску, судове — све без чега ти врли хришћани не могу ни замислити „државу“, „поредак“, „умерену слободу“ и остале њихове појмове. Остварење начела „ако имаш две кошуље подај једну ономе који нема ни једне“ довело би до потпуног „утопијског комунизма“, а „господа терористи“ називају такво друштво дивљачким. Њихова морална начела, слобода, поредак, просвета — то су шупље фразе којима хоће да преваре раднике. Без вере и науке, они су оно што су сами написали у *Јединству*: „Глупа, незнабожачка маса, лишена свију племенитих чувстава, погружена у најсебичнији материјализам, па зато неспособна и за саме моралне појмове а камо ли дела; роиска према лукавима који би ласкали њеним пороцима и превићали њена злочинства, да је боље подјармљују, а готова на свако тиранство према онима који би је обуздати хтели...“ Грдећи оваквим измишљотинама начела Интернационале, најнапреднија и најсавршенија савремена начела, они

⁵⁴ *Јединство*, које је стално глумило став објективног критичара српских социјалиста, донело је статут Интернационале уз антикомунистички коментар.

⁵⁵ *Јединство*, 26. VI 1871, 130, 181: *Раденички међународни савез (интернационала) с обзиром на српски народ*.

⁵⁶ Светозар овде не цитира дословно, већ само предаје смисао цитата.

су, не приметивши, најцрњим бојама насликали властиту покварену природу. Јер су они живели вазда за свој трбух, служећи увек ономе ко их боље плати да намире свој најсебичнији материјализам. Као црви су се превијали пред властодршцима, „ласкали њиховим пороцима” и „превићали њихова злочинства”, обасипали похвалама све властодршце редом, а затим исте грађама кад би изгубили положаје — све у име поретка, слободе, морала, патриотизма итд. То је разлог за презирање њиховог „поретка”, „слободе”, „морала”, „патриотизма”, „вере”, „просвете”.

Светозар раскринкава демагогију „видовданаца” који хоће да спасу Србију од „претераног слободњаштва”, па му прете реакцијом, глумећи притом лицемерно да они то неће, већ некакви њихови „пријатељи из унутрашњости”, боре се да народ тобож не падне у реакцију, а *Видовдан*, његови пријатељи и реакција су све једно те исто. Светозар одавно поставља неугодно питање — које би либералне установе требало укинуги да би наступила реакција, а које реакционарне да се уведу; он оспорава да такве либералне установе постоје.⁵⁷ Србија је преживела многе реакције, имала је „Тркићеву рупу”, „шабачки логор”, „кврге”, „точкове”, „батине”, кундаке, напослетку убиство кнеза Михаила, стрељање на Карабурми и компаније „буџоносаца”. Шта би још „видовданци” хтели. Они су у свим тим приликама били интриганци, букачи, тајни и јавни клеветници и потказивачи; то им се усладило јер је то најбоља прилика да се добро наплате.⁵⁸ То би хтели и сада, јер шта друго значе њихове слутње о некаквој реакцији кад нема против чега да се реагује.

Светозар додајује *Видовдану* и *Јединству* да у Србији само они имају интереса да поруше морал, породицу, веру, свест; они су пролазили најбоље у таквим временима кад су се морал и савест најмање поштовали и код оних људи који су најмање водили рачуна о тим „простачким предрасудама”. Никоме у Србији није у интересу да прави нереди сем њих самих и њихових пријатеља „служболоваца”.

Свој одговор оснивач социјалистичког покрета у Србији завршава напоменом да му је циљ био отворено да изнесе ко су и шта хоће он и његови истомишљеници око *Раденика*, да се зна једном за свагда да у Србији има људи који се исто тако не боје реакције као што презиру њихов либерализам. И даље могу измишљати и клеветати што им је воља, одговор неће добити јер су они „вубре туђинско на нашој земљи”⁵⁹ (алузија да су главни сарадници *Видовдана* Матија Бан, Михаило Розен, а и сам уредник Милош Поповић дошљаци).

Овакав чланак био је дотле веома ретка појава ако није и јединствени случај у србијанском новинарству по оштрини, снажној аргументацији и отвореном именовању политичких противника. И право је чудо како је прошао без забране *Раденика* (број 50 је забрањен због блажег чланка, али тицао се унутрашње политике!).

⁵⁷ То се, наравно, није допало намесницима, и ту је један од првих озбиљних разлога за организовање хајке на Светозара и његове пријатеље.

⁵⁸ Ристићев лични доушник Тома Павловић (један од неколицине) имао је месечну плату четири дуката; он често пише Ристићу: „Ја бих препокорно молио за мало трошка јер ми је понестало.” О Милошу Поповићу, кога су плаћале владе у Србији и Мађарској, и Матији Бану, који се прославио „дукатовачким” чланцима и одама турском султану, не треба ни говорити.

⁵⁹ *Раденик*, 8—17. VII 1871, 17—21, 63—64, 66—67, 71—72, 74—76, 78—80: (Св. Марковић), *Бели терор*; *Сабрани списи*, II, 256—276.

Можда је разлог то што је оштрица уперена пре свега против људи око *Видовдана* а мање против *Јединства* (они су узајамно били конкуренти, чак су и полемисали), против Милоша Поповића, Матије Бана, М. М. Максимовића и Михаила Розена — које Светозар Марковић поименце оптужује за интриге и лажи. Јован Ристић изгледа није трпео превише ниједног од њих, иако их је пуштао да пишу против *Раденика*, вероватно зато што је била јавна тајна да мађарска влада финансијски помаже овај лист.⁶⁰ Изгледа да је и Светозар, знајући да је *Јединство* Ристићев орган, намерно сву оштрину упутно *Видовдану* како би чланак прошао.

Друкчије то објашњава Вукашин Петровић, уредник *Јединства*, иначе школски друг Светозарев, чак су неко време заједно и становали. У својим мемоарима⁶¹ он пише како му је Ристић понудио уређивање *Јединства*, што је прихватио 25. марта 1870. после саветовања са Светозаром Марковићем, Светомиром Николајевићем, Стеваном Д. Поповићем и братом Николом. Само је Светозар отворено наваљивао да прими понуђени положај с образложењем да је боље да уз Ристића буде „један наш друг“ него ли противник. Не мари ништа ако тај друг дође у подозриви положај у очима необавештеног света, главно је да знају како ствари стоје. Вукашин Петровић се прихватио уређивања под условом да му се Матија Бан и Михаил Розен не мешају у посао, а у редакцију је примио брата Стевана, Андру Николића и Милована Глишића (обојица су одмах изразили сумњу да је *Јединство* полувластито лист; они су га касније и напустили). Светомир му је рекао једном приликом да пренесе Ристићу да се овај ослободи Бана и Розена и прихвати сарадњу Стевана Д. Поповића и других младих људи. Ристићев одговор био је да су му у државним пословима потребни чак и такви људи.⁶² Светомир Николајевић и Стеван Д. Поповић били су задовољни тим одговором и још више одобравали што се примио уређивања *Јединства*. Светозар такође, који је чак долазио често код њега и помагао му у раду (!?). Када је Светозар ушао у јавну опозицију намесничкој влади (покретањем *Раденика*), Вукашин Петровић је, како тврди, одржавао са њима пријатељске везе и није улазио у полемику са „радикалним органима“ (ваљда мисли на себе лично?), а и ови су захваљујући Светозару остављали њега на миру.

Ово изгледа парадоксално и неистинито, јер је и *Јединство* објављивало нападе на Париску комуњу и Интернационалу и њихове присталице у Србији (мање него *Видовдан*) и на Светозара Марковића (али са потписом Чедомића Мијатовића и Владана Борђевића). Чињеница је опет да Светозар не уврћује изричито Вукашина Петровића у „белосветску компанију“, чак ни кад полемисхе у чланку *Мудрост 'Јединства'* и другим полемичким написима. Поименце га помиње у свом *Одговору др Владану Борђевићу на његово 'Отворено писмо' у 'Јединству'* (Нови Сад, 1872) наиме да се десила чудна трагикомедија са *Јединством* и његовим уредником: наочиглед јавности побијају се његови чланци и речи намесника тиме што Владан Борђевић у истом листу пише да су занатлијске дружине дело „настраних мозгова и невештих руку“ Светозара Марковића и његових истомишљеника, док је 1871. године *Јединство* далеко више него *Раденик* писало о потреби удруживања у Србији, помагало га својим саветима и обећавало златна брада од удруживања (*Видовдан* је, вели Светозар,

⁶⁰ О томе има података и у дневнику Бењамина Калаја, аустро-угарског конзула у Београду, који припрема за штампу др Андрија Раденић.

⁶¹ АСАНУ, 7247/1, с в. 1, 53—55, 57, 59.

⁶² У сличном смислу је писала и *Застава*, наиме да се Ристић ослободи тих људи.

скакутало уз *Јединство*), а намесничка беседа у Народној скупштини приписала тежњу за удруживањем благотворном утицају новог устава. С тим у вези Светозар пита: „Како је то могло да буде, г. Вукашине?“ И то је све. Очевидно, Светозар штеди Вукашина Петровића, иако *Јединство* доноси злобне нападе Владана Борђевића. Али какви су били стварни узајамни односи после покретања *Раденика*, о чему Вукашин Петровић пише сасвим овлаш, није јасно. *Јединство* ниједном није цитирало *Видовданове* нападе на српске „комунце“ и Светозара Марковића. Вероватно је Светозар Марковић сматрао да Вукашин Петровић, нашавши се као уредник полузваничног листа у ситуацији да његово *Јединство* напада дојучерашње пријатеље, ипак није човек кова Матије Бана, Милоша Поповића и Михаила Розена. Уосталом, кад је Ристић сишао са власти, Вукашин Петровић је обуставио издавање *Јединства*.

Јавно „прозивање“ и овако оштре отворене оптужбе у чланку *Бели терор*, људи око *Видовдана* доживели су први пут у својој дугогодишњој новинарској и публицистичкој каријери у служби свим режимима у Србији од почетка педесетих година наовамо тек од Светозаревог пера, посебно пак овом приликом. Раније су политичке полемике углавном биле увијене, анонимне, са алузијама које су биле јасне тек само уском кругу савременика догађаја и пружале могућности за повлачење уколико би се објект напада нашао у положају да може наплатити таква потраживања. И њихова полемика са *Радеником* и посебно са Светозаром, кога ниједном нису поименито поменули (иако су правили провидане алузије на његов рачун), била је такве врсте. Стога је, у име „видовданске господе“, одговорно доајен у њиховом занату, доброплаћени шеф званичног Пресбирора, „национални радник“ и осредњи списатељ позоришних комада Матија Бан, чијим је драмама *Видовдан* писао династичке славопојке, а „Јединство“ чак оптуживало за плагијат поводом „Марте Посаднице“!

Претварајући свој морално-политички пораз у тобожњу победу, Матија Бан пише како су чланци против Интернационале морали погодити у срце *Раденика*, те он у очајању удара на Милоша Поповића, Михаила Розена, њега и целу српску публику (стара тактика поистовећавања са „целом српском публиком“, иако су „видовданци“ најмање имали моралног права да то чине). Откако су се „демагошке тежње“, рана на телу западног друштва, појавиле и у младом животу Србије, они су заједно са свим свесним људима одсудно на њих устали оружјем доказивања и обавештавања. Наравно, Бан не помиње ниједан доказ, али зато тврди да што је више њихово „семе клијало у благодарној земљи“ то су жешће њихови противници „насртали лажју, клеветом и грађом“, јер су увиђали да ће изгубити бој, пошто ће они — „видовданци“ — остати до смрти на мегдану бранећи „поступни развитак, поштење, слободу у поретку, а војујући енергично против свих покушаја антидржавних и антисоцијалних који, кад би успели, осујетили би задатак српског народа на Истоку“. Присвајајући за себе и своје пријатеље све грабанске врлине, Бан оптужује истомишљенике *Раденика* да бране „Аупеже, паликуће и убице комунске“, док их они „с целом културом Европом“ жигосу. Бан лицемерно тврди да га је изненадио тобожње признање *Раденика* како су му избали оружје из руку и привукли уз своја начела целу публику, док су људи око *Раденика* дојуче писали о њима као о најнепопуларнијим људима у Србији, а граде и саму публику као глупу и неваљалу. Дакле, пише Бан, не ваља сав културни свет, сав народ у Кнежевини, како би могли онда тражити од *Раденика* да само њих поштеди.

Светозар Марковић, и кад је падао у ватру полемичких страсти, па чак кад није ни бирао баш увек изразе да би узвратио на ниске

ударце својих опонената, никад није користио нетачне податке. Ниједан његов противник није могао да докаже коришћење било какве неистине. Кад је у чланку *Бели терор* алудирао на породични живот „видовданаца“, он је сигурно имао на уму познате догађаје. Зато је Бан био приморан да сентименталним фразама брани свој породични живот, а Милоша Поповића још и на рачун „поноса пуну утеху коју му даје његов чувени и општепоштовани брат који је дика словенске науке“ (*реч је о Бури Даничићу*).

Не побијајући конкретно ниједан став Светозара Марковића, не одговарајући на његова сасвим одређена питања, Матија Бан господски ноншалантно, али и неуверљиво завршава увредљивим речима да одговарати таквим „билмезима и протувама књижевним“ било би указивати им одвише части. Победа је на њиховој, „видовданској“ страни, и то задобивена „поштеним средствима и на достојан начин“.⁶³ Наравно став да не треба одговарати противнику да не би му тобож чинили част увек је аргумент слабије стране. Чија је у историјској перспективи била победа потпуно је јасно, а ко је Матија Бан и ко Светозар Марковић и какво је њихово место у историји српског народа — такође.

И после ове „прозивке“ *Видовдан* ниједном није напао Светозара Марковића поименце (у складу са поменутиим ставом). Тако у једном уводнику, позивајући се на иступање Бузена Мацинија против Интернационале и Париске комуне (и против версаљске владе и солдатеке која се пред непријатељем показала као кукавица, а против усташих комунара бесни, што Милош Поповић није смео да изостави, јер би био ухваћен у фалсификату, пошто је скоро сва српска штампа пренела Мацинијев став), *Видовдан* изражава сумњу да ће се „наши многопоштовани апостоли“ Интернационале, „наши веома драги знаменосци комуне“, „јуначки барјактари петролеја“ и „петролеза“ опоравити од овог удара који ће их наводно потрести „до корена“. „Најмлађа чеда“ Париске комуне, „наши комунци“, потражиће тобож лека у познатом маневру да речима сакрију своје слабости, и опадањем других спасу себе.

Милош Поповић се претвара као да су „наши комунци“ тек сада одговорили на питање шта је њихово начело: да направе „раденике“ од Срба који би устајали против газда, да државу искупљену крвљу отаца сруше саздавши „општине“, да предаду народној смрти браћу у Босни, Херцеговини и Старој Србији (и *Видовдан* пише ово онда када Уједињена омладина српска и Светозареви истомисљеници покушавају 1871/72. године да дигну устанак за ослобођење Јужних Словена под турском влашћу, а намесничка влада то избегавала!), јер им је најпреча дужност да сруше Србију, да свале у чељуст револуције државу која је демократска као никоја друга у Европи (јер и Швајцарска, пише *Видовдан*, још има племића).

Наравно, ту су и опробане оптужбе за непатриотизам, за слеђење туђим интересима: „Нашим комунцима није стало до некакве државице српске, до некаквог народа српског; њихово је срце велико и племенито, оно бије за човечанство, за ослобођење људског рода од свих традиција историје, од свих закона божјих, од свих правила људске савести. Они су врло лојални људи: покуравају се женевским заповестима⁶⁴ с потпуном готовошћу. Милош Поповић

⁶³ *Видовдан*, 15. VII 1871, 150 и 151, 1: Матија Бан, *Уреднику Видова Дана*, Београд, 11. јула 1871.

⁶⁴ Алужија на везе Светозара Марковића са Руском секцијом Прве интернационале у Женеву.

самоуверено тврди да за њих нема земљишта у Србији, да не могу опстати у српском друштву. Њих ће као море лешине здрави народни живот избацити из свог корита, па ће и они проћи као њихови „многозаслужили другари“ у Паризу. Своје отворене погромашке претње *Видовдан* завршава антикомунистичком паролом: „Бадава, још су народи при здравој памети, још неће да себе метну на колац — комунизма!“⁶⁵

5

А шта раде те будуће „паликуће и рушитељи српског друштва“ док *Видовдан* и *Јединство* позивају српску владу и српско грађанство на погроме „комунаца“ у Србији, а Ристићев обавештајац пише му да је „противу листа ‚Раденика‘ врло велика повика а у исто време бацају кривицу и на владу што га пушта да кужи свет“?⁶⁶ Тома Петровић јавља Ристићу да Јеврем Марковић и његов брат играју шаха код „Париза“ и „шапћу“ (наравно конспиративне ствари, шта би друго). Исти доушник јавља да су се 27. јуна, код „Руског цара“, од 9 увече до 3,30 изјутра Светозар Марковић, Паја Михаиловић, Михаило Ј. Никетић, Сима Симић, Никола Радовановић, Петар Божић, званичник Начелства београдског, Танасије Весовић, званичник Суда вароши Београда и неколико непознатих (Ристићевом обавештајцу) младих чиновника из унутрашњости веселили и наређивали земунским циганима да се свира Марсељеза и Белешевевићев марш⁶⁷ (у ствари неки турски марш као ругање уреднику реакционарног „шапћовог“ листа „Руже“, који такође објављује злобне нападе на Светозара Марковића и његове истомисљенике).

Код „Српске круне“ на Калемегдану 16. јула било је друштво од 9 увече до 7,30 изјутра; највише је плаћао уредник *Младе Србадије* Милан Кујунџић Абердар, а било је тридесетак људи: Милан Филиповић, Марко Вујичић, адвокат из Пожаревца, Сима Симић, Светозар Марковић, Михаило Никетић, професор Милош Зечевић и други; уз пиће претресли су цео устав, све законе и сва државна права „и ништа није по њиховој вољи“.⁶⁸

У ондашњем српском друштву, пошто не постоје организоване политичке партије, па ни партијске просторије, клубови и слично, друштвени и политички живот делом се одвијао у београдским кафанама и приватним кућама. У том младом и веселом друштву појављује се једно ново лице: бугарски књижевник и национални револуционар Љубен Каравелов. Дошао је у Београд маја 1871. како би издавао и даље свој лист *Свобода*,⁶⁹ али му није пошло за руком (није се сложила намесничка влада — из спољнополитичких обзира — иначе, материјално је помагала овај бугарски лист). Каравелов је добио једну штампарску пресу и нешто слова како би основао властиту штампарију. Истовремено он учествује, као председник Бугарског револуционарног централног комитета, у припремама Уједињене омладине српске за дизање устанка у јужнословенским крајевима под турском влашћу.⁷⁰

⁶⁵ *Видовдан*, 17. VII 1871, 153, 1: У Београду, 16. јула.

⁶⁶ АИИ, ЗЈР, 3/786, 6. VI 1871; М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији*, 168.

⁶⁷ АИИ, ЗЈР, 3/797, 28. VI 1871.

⁶⁸ АИИ, ЗЈР, 3/806, 17. VII 1871.

⁶⁹ Дж Игњатович, Љубен Каравелов и срџбското общество, Ниш, 1969, 242—249.

⁷⁰ Б. Игњатовић, *Светозар Милетић, Љубен Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет, Истраживања II*, Нови Сад, 1973, 84—94.

Ристићев конфидент јавља му како већ две вечери виђа Каравелова у Коларчевој пивници у Друштву Светозара Марковића, правника Стевана Грнчаревића, Михаила Никетића, Паје Михаиловића, Гиге Гершића, Стојана Бошковића и Јеврема Марковића.⁷¹ Каравелов због тога има неприлика са београдским конзервативцима који још не могу да му опросте тобожње учешће у убиству кнеза Михаила,⁷² а попреко гледају и на његово дружење са београдским „комунцима“ и објављивање прогласа БРЦК бугарском народу за борбу против турских поробљивача у *Раденику*,⁷³ иако бугарски револуционар има са српским „комунцима“ додирних тачака само по линији заједничке националноослободилачке борбе Срба и Бугара. Али се он из непознатих разлога сукобљава и са појединцима из Светозаревог друштва.⁷⁴

Намесничка влада је добро обавештена о сваком кораку Светозара Марковића и његових пријатеља и истомишљеника. Њој је (иако се свакако држала логике *Видовдана* и *Јединства* да је боље спречити него лечити) много више сметала *Раденикова* критика унутрашње политике него проповедање „комунских“ начела. Али она није хтела одмах да скине своју либералну маску, тим пре што није могла да оптужи редакцију *Раденика* за личне грђе, пошто се језик и стил социјалистичког листа дијаметрално разликовао од псовачког речника *Видовдана*. Зато је *Раденик* само једном био забрањен (*Враголан* и *Решето* имали су више мука са забранама и били су брже угушени). Разрачунавање са *Радеником* влада је препустила *Видовдану* (који јој је добровољно служио). *Јединству*, Пресбируу и *Српском народу* у Војводини. А почело се званичним исправкама које су се често хватале за дословно тумачење уобичајених израза или за сасвим споредна питања. Тако је већ у четвртном броју *Раденик* морао по Закону о штампи да донесе без коментара „званичну исправку“ поводом једне кратке белешке из Смедеревског и Београдског округа да је народ тамо „дотерао до просјачке торбе“.⁷⁵ Наравно, Ристићев обавештајац пожурио је да га обавести о „живом одобравању“ званичне исправке која „побија пређашњу клевету“ социјалистичког листа.⁷⁶ И полузванично *Јединство* одмах је донело од речи до речи поменућу исправку — „због њене особите објективности“.⁷⁷

⁷¹ АИИ, ЗЈР, 3/776, 10. V 1871. Ово је засада први документални доказ о личном познанству Светозара Марковића и Љубена Каравелова, после вероватног првог сусрета у Петрограду децембра 1866. или јануара 1867 (Б. Игњатовић, *Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет*, 149—151; Исти, *Светозар Марковић и „Српска општина“ у Петрограду, Историјски часопис* (у штампи).

⁷² АИИ, ЗЈР, 3/768, 13. V 1871. У вароши је пукла бомба и зато влада узрујаност; велика је повика на Каравелова и било би боље да се не појављује на јавним местима.

⁷³ *Раденик*, 5. VI 1871, 3, 12: *Бугарске ствари; Раденик*, 31. VII 1871, 100: *Бугарске ствари*.

⁷⁴ АИИ, ЗЈР, 3/775, 20. V 1871; 3/776, 21. V 1871; 3/784, 2. VI 1871. Неки Јован Стокућа, из разлога који није јасан, обећао је телеграфисти Николи Радовановићу 20 дуката да истуку Каравелова, пошто га намаме у неку приватну кућу. Радовановић и Мандровић да држе Каравелова, а Стокућа да му „оцени“ 50 батина. Било је, изгледа, неке препирке, јер је Паја Михаиловић (у друштву са Миланом Кујунџићем, Стевом Грнчаревићем, Атанасијем Вучковићем и неколицином њака) посредовао у Коларчевој пивници да се Каравелов и Радовановић помире (што бугарски револуционар не би прихватио да је стварно дошло до туче).

⁷⁵ *Раденик*, 8. VI 1871, 4, 13: *Званична исправка*.

⁷⁶ АИИ, ЗЈР, 3/788, 9. VI 1871.

⁷⁷ *Јединство*, 15. VI 1871, 123, 158—159.

Пошто *Раденик* није имао право непосредно да одговори на званичне исправке, то је чињено посредно — у чланцима и дописима. Тако је Светозар на прву „званичну исправку“ одговорио чланком *Наш економски напредак*.⁷⁸ Наравно, он не помиње да се „званична исправка“ ухватила за један уобичајени израз, али га цитира и даље објашњава да се тај израз код Срба уопште употребљава да означи крајњу сиротињу. Он замера у полемичном тону влади да није имала разлога да у „званичној исправци“ одбија од себе кривицу за сиротињу народа, кад је нико није за то кривио.

Таквих „званичних исправки“ током излагања *Раденика*, дакле временски за мање од године дана, било је укупно пет. Поводом дописа „Са Мораве“ у коме се износило мишљење да поштанска конвенција још није донела никакве користи Србији,⁷⁹ што се званично побијало;⁸⁰ ни овом приликом *Раденик* није остао дужан одговара, али у облику дописа којим је поткрепио своју тврђу.⁸¹ До „званичне исправке“ је дошло и поводом дописа из Карановца о томе да министар финансија не одговара да ли су одобрени статут Карановачке штедионице.⁸² Пошто званична исправка није била сасвим убедљива, опет је одговорено у облику дописа.⁸³ Због дописа пак из Параћина о томе да се не ради на оправци параћинске ћуприје која је последњом поплавом била однесена,⁸⁴ уследило је званично објашњење зашто то није могуће тако брзо учинити.⁸⁵ *Раденик* је ускоро морао да донесе и две исправке у једном броју високих званичника: секретара Народне скупштине Д. Б. Јовановића о изјави министра просвете и Саве Сретеновића, начелника Министарства просвете.⁸⁶ У вези с другом исправком Милан Б. Милићевић је записао у свој дневник да је министар Димитрије Матић послао једно писмо „Уреднику *Раденика*“ под печатом и са званичним захтевом да му се јави кад је овоме предато.⁸⁷ Вероватно таква пракса дотле у односу на приватна лица није била уобичајена, а тако је учињено да уредништво *Раденика* буде приморано да објави исправку одмах у следећем броју (што је и учинило).

Последња „званична исправка“ односи се на чланак Стевана Милићевића *Спасена је сиротиња*⁸⁸ уперан против др Владана Борђевића, а односи се на тврђење аутора како „у Палилули живе у једном кошу до 100 људи, где свака плаћа 2 гроша месечно кирије“. Исправка наводи Милићевићево лично „признање“ да не зна да то постоји, уз коментар да ће ово „бити довољно да свет зна и цени колико ће веровање поклањати тврђењима *„Раденика“*“.⁸⁹ Уредништво је најавило одговор у следећем броју, али уместо ње изишао је „Изјашњење“ Милићевића, који је у међувремену био ухапшен, поводом чланка Боке Мијатовића *Међународна задруга радника у борби за слободу и једнакост међу људима*.

⁷⁸ *Раденик*, 12—19. VI 1871, 6—9; *Сабрани списи*, II, 189—201.

⁷⁹ *Раденик*, 19. VI 1871, 9, 35; *Са Мораве*.

⁸⁰ *Раденик*, 3. VII 1871, 15, 53; *Званична исправка*.

⁸¹ *Раденик*, 24. VII 1871, 23, 87; = *Београд (О поштанској конвенцији)*.

⁸² *Раденик*, 12. VII 1871, 30, 115; = *Из Карановца*.

⁸³ *Раденик*, 19. VII 1871, 33, 129; *Званична исправка*.

⁸⁴ *Раденик*, 16. IX 1871, 45, 181; *Наше домаће ствари*.

⁸⁵ *Раденик*, 13. X 1871, 55, 225; *Званична исправка*.

⁸⁶ *Раденик*, 25. X 1871, 60, 249; *Званична исправка*.

⁸⁷ АСАНУ, 9327/3, 23. X 1871.

⁸⁸ *Радник*, 26—30. VI 1872, 45—47, 181, 185, 189; (Ст. Милићевић), *Спасена је сиротиња*.

⁸⁹ *Радник*, 7. V 1872, 50, 201; *Званична исправка*.

Светозар Марковић ће се касније опет осврнути на ову праксу владиног Пресбирца, посебно у вези са написима у којима се ударило на неспособност владе и њених органа. Сећајући се дискусије у Народној скупштини (поводом предлога Љубе Каљевића за измену Закона о штампи) како су неки посланици помињали да неке новине (*Раденик*) изврћу факта кад говоре о владином раду и за доказ наводили дописе о непоправљеној ћуприји у Параћину, о Карановачкој штедионици и о министру просвете, дакле свега три-четири случаја замерања за непажљивост и нетачност, Светозар ће написати да ако је ишта осрамотило српску штампу, то је оно што је 1871. године изречено у скупштинским записницима о тако сићушним замеркама. То показује, по његовој личној (уосталом и тачној) оцени, колико је јадна и ништавна била српска штампа и јавно мњење кад се овакве безначајне ситнице наводе као „велики грех“, као преступ „слободне“ штампе. Ако писац није добро обавештен, зар је то такав преступ. Зато постоје „званичне исправке“, да се нетачности исправе. Али говорници у скупштини нису обратили пажњу на оне случајеве кад је извештај новина био тачан, а „званична исправка“ напротив нетачна. Светозар напомиње да ће се читаоци (*Јавности*) и скупштинари (исти сазив као и 1871. године) сетити препирке око *Раденика* (Светозар не наводи његово име, али је сасвим јасно да мисли управо на њега) поводом његовог писања о презадуживању и пропадању народа уопште и посебно у Смедеревском округу. „Званична исправка“ је то одрицање. Отада је наступила таква криза и немаштина у целој Србији да сви владини органи то признају и траже лека. Баш у Смедеревском округу богата Јасеница, која је до пре три-четири године спадала у најбогатије крајеве Србије, пише Светозар, сад је запала до гуше у ноке зеленаша и „интересција“ (лихвара) да продаја имања у њој иде велико. Очеvidно, дописници из народа имали су много поузданије извештаје него влада која је такве чињенице одрицала. Светозар сматра да се не може никако узимати као погрешка ако неке новине објаве нетачан извештај о неком владином делу, кад влада, која има толико средстава на располагању, може да не зна право стање народа, које је неизмерно важније него параћински мост и карановачка штедионица.⁹⁰

Полузванично *Јединство*, пак, уместо да пише толико о Интернационали и Париској комүни и њиховим српским присталицама, као што је то чинио *Видовдан*, много више пажње је посвећивало шта *Раденик* пише о збивањима у самој Србији и критичким стрелама у њему против владине политике. У том погледу оно је водило борбу написима у рубрици „Припослано“, за коју уредник (сваког) листа није сносио никакву одговорност (зато су скоро увек потписани) или дописима у којима су дописници *Јединства* своју аргументацију сводили на покушаје да се оспори тачност вести *Раденикових* дописа и морални квалитети његових дописника, полазећи увек од порицања појединих чињеница, али не и суштине тих дописа. Таквих написа током излагања *Раденика* има тридесетак, а поред тога и десетак чланака и дужих написа о појединим важнијим питањима друштвеног и државног живота. Занимљиво је при том једна ствар: чим је *Раденик* престао да излази, одједном је нестала не само полемика с њим, но и помињање његовог имена, а исто тако и вести о Интернационали и Париској комүни постају веома ретке и штуре. Наравно, то је на миг намесничке владе: пошто *Раденик* више не може да шири „комүнска“ начела, нити

⁹⁰ (Св. Марковић), *О нашем закону о печатњи, Сабрани списи*, III, 252—253.

пак да критикује владину политику, о томе више не треба ни говорити, као да проблеми о којима је писао наш први социјалистички лист више не постоје, или као да нису ни постојали.

6

После Светозаревог чланка Бели терор *Видовдан* је још бесмучније наставио да напада Интернационалу, Париску комуњу и српске „комунце” и „интернационалце”. Тако је писао да се присталице Интернационале живо крећу — у Лондону се очекује прокламација на европске раднике у којој ће се разложити последице париског устанка.⁹¹ У адреси упућеној на раднике у целом свету ови се позивају да устану на капиталисте, а несрећни крај Париске комуне објашњава једино издајом. *Видовдан* је морао да призна да је поменута прокламација „пала у очи и велику пажњу на се привлачи.”⁹²

Милош Поповић је плашио београдске чаршијлије причама о томе како се Интернационала ни издалека не осећа побеђеном, да је све то тек претеча онога што ће будућност донети. То се може закључити по манифесту Интернационале који је прочитан на неком тајном збору у Паризу,⁹³ и по припремама да се у Европи скупљају прилози за подухвате Интернационале. Брзина којом се она ширила по свим земљама даје предвидети да није далеко час кад ће се устати, смело и јавно. Све ово за *Видовдан* је потпуно оправдање онога што је писао о потреби да се европско друштво строгим законима ограда од ове опасности, која иначе неминовно чека.⁹⁴

Милош Поповић толико се ангажовао, после покретања *Раденика*, у борби против Интернационале и Париске комуне да је често добар део његовог листа испуњеним таквим материјалима. „Још није умрла комуна, поред свега што јој се трагови немиле уништавају, она опет васкрсава” — пише *Видовдан* објављујући вест да је „Централни одбор” Интернационале управо издао прокламацију која се завршава речима: „Живела Комуна! Живела социјална република!” Ово је алузија на писање Светозара Марковића у *Раденику*.⁹⁵

Полазећи од поставке да је рат између оних који хоће да подигну нови свет на развалинама целокупног постојећег друштва већ отворено почео, *Видовдан* је у новом уводнику инсистирао да је Интернационала после париских догађаја скинула образину и рекла јавно свету, осуђеном наводно на смрт посредством ножа и ватре, да ће на њега јуришати до последњег издасаја. Наравно, и овај уводник циља на Светозара Марковића и његове истомишљенике, јер су следбеници друштва које хоће да убије сву прошлост, садашњост и будућност свих народа.⁹⁶

Наравно, и друге вести треба да послуже стварању потребне друштвене климе, на пример да велике силе преговарају о заједничким мерама против превратничких тежњи Интернационале, да петербуршка цензура врло строго мотри на сваки израз у руској штампи који би и најмање могао мирисати на социјализам, против чега немилосрдно примењује законом прописане казне⁹⁷ (што бео-

⁹¹ *Видовдан*, 5. VI 1871, 119, 1—2: *Поглед по свету*.

⁹² *Видовдан*, 8. VI 1871, 121, 2: *Поглед по свету*.

⁹³ *Видовдан*, 10. VI 1871, 123, 1—2: *Поглед по свету*.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ *Видовдан*, 11. V 1871, 124, 1.

⁹⁶ *Видовдан*, 13. VI 1871, 125 и 126, 1: У Београду, 12. јуна.

⁹⁷ Исто.

градска влада не чини, поред свих опомена у *Видовдану* — то је смисао ове вести). Исти значај имају и вести о мерама против Интернационале у Италији,⁹⁸ преношење писања *Тајмса* да је Париска комүна уништена али да многи мисле да ће ускоро учинити покушај на другом месту, а земље које су у великој опасности од таквог устанка веома су различне⁹⁹ (дакле, то би могла да буде чак и Србија).

Закључак оваквих написа у *Видовдану* је питање читаоцима како ће поступати с људима који би стојали у служби неких странаца у далеком свету, па радили против свега за шта српско срце куца, на које они сами треба да одговоре. *Видовдан* у ствари разрађује своје тезе с којима је и почео борбу против српских „комүнаца“. У другом уводнику опет се праве алузије на Светозара Марковића као заштитника Париске комүне и Интернационале, циља на *Раденика* кад редакција реакционарног листа „потпуно одобрава“ наводна писма из унутрашњости у којима се каже да је у круговима „где просвета, родољубље и поштење заузимају видно место“ нови систем неких новинарских другара изазвао врло непријатно осећање и сасвим мучан утисак. Народ се, према тим писмима, наводно спрема да на Народној скупштини потражи лека против тог система једног дела српске периодичне штампе, а постоји опасност да српски народ ступи „путем реакције“, а кад се она једном отвори, онда јој је тешко поставити границе.¹⁰⁰ *Видовдан* се удвара намесничком режиму и позива га да се нова Народна скупштина разрачуна с „комүнцима“, јер иначе може „народ“ сам да се с њима обрачуна.

Скерлић је био потпуно у праву кад је писао да су реакционари кругови у Србији прижељкивали у малом оно што су њихови истомишљеници урадили у Паризу у великом.¹⁰¹

Видовдан лицемерно саветује тим новинарима да се клоне пута и погледа који су тобож диаметрално противуречиви народним интересима, а својим наводним пријатељима у унутрашњости да не прибегавају к *ultimo ratio* законодавства у нади да ће боља увиђавност одушевити оне који нападају оно што Србин држи за светињу.

Видовдан је на свој начин интерпретирао и Марков *Грађански рат у Француској*, а посветио му је и посебан чланак у коме, насупрот ранијим тврђењима о завереничком карактеру Интернационале и њеним тајним плановима, одједност признаје отвореност с којом износи своје намере пред цео свет.¹⁰² И *Видовдан*, попут европске буржоазије, почиње да дели радницима лажна обећања: да ће се законодавство свуда посветити изучавању радничког питања (значи и у Србији, а тврди се да оно у њој не постоји), да ће се њихово стање поправити, учешће у предузећима осигурати(! ?), време рада до разумних граница одредити (*Видовдан*, наравно, не каже колика је та „разумна“ граница), подела интереса уједначити у потребној мери.^{102а}

Овај уводник објављен је пре него што је *Раденик* почео да доноси превод Марковог *Грађанског рата у Француској*,¹⁰³ што

⁹⁸ *Видовдан*, 16. VI 1871, 128, 1: *Поглед по свету*.

⁹⁹ *Видовдан*, 18. VI 1871, 130, 1: *Поглед по свету*.

¹⁰⁰ *Видовдан*, 4. VII 1871, 142, 1: У Београду, 3. јула.

¹⁰¹ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, 142.

¹⁰² *Видовдан*, 7. VII 1871, 144, 1: *Главно веће „интернационале“*.

^{102а} *Видовдан*, 8. VII 1871, 145, 1: У Београду, 7. јула.

¹⁰³ *Раденик*, 13—29. VII 19—25; 17. VIII — 2. IX 1871, 32—33, 35—39.

значи да је Милош Поповић знао да ће *Раденик* почети да га објављује па је хтео унапред да парира утиску који ће ова изванредна Марксова анализа догађаја у Француској оставити на јавност у Србији.

7

Либерали и либерална струја у Уједињеној омладини српској дочекали су појаву *Раденика* са двојаким осећањем: благонаклоним у погледу опозиционог става према намесничком режиму, заједничке националноослободилачке борбе српског и јужнословенских народа за ослобођење и уједињење, одбојним према његовим социјалистичким начелима, посебно у практичној политици, сматрајући да се инсистирањем на таквим позицијама разбија јединство Омладине, а такође и демократске и либералне опозиције намесничкој владавини.

Орган Уједињене омладине српске *Млада Србадија* писала је поводом почетка редовног излажења *Раденика* како нови лист показује да стоји на висини на којој стоје поборници економског општег напретка у најобразованијих народа.¹⁰⁴ *Млада Србадија* и *Застава* изнеле су предлог за узајамну сарадњу на широкој платформи УОС (у суштини у духу грађанског левог либерализма), поштујући лична уверења и идеологију како би се премостиле идеолошке разлике. Тако је *Млада Србадија* поздравила покретање *Раденика* са жељом да се „разбистреном свешћу о овим питањима учини код нас да унапред отклонимо и избегнемо сва она искушења у која је толики други свет до сада упадати морао” (а једно од тих последњих „искушења” је Париска комуна, коју је иначе омладински орган повољно оценио). *Млада Србадија* је задржала свој наклонени став и касније, прештампавши одломак из „вредног чланка” Светозара Марковића *Наш економски напредак*.¹⁰⁵ *Млада Србадија* је укратко обавестила читаоце да је *Раденик* поновно прошлогodiшњи предлог да Омладина одреди свој политички програм („Предлог петнаесторице”), да сваки члан УОС месечно улаже одређени износ, да омладинска организација издаје два листа — политички (чешће) и књижевни (ређе него дотле) и помогне да се у Београду установи штампарија.¹⁰⁶ Омладински часопис је исто тако донео сажет приказ рада Народне скупштине према дописима у *Раденику*,¹⁰⁷ неколико „занимљивих размишљања” о „необичним људима” (тј. из чланка Светозара Марковића) и повољан приказ превода *Потчињености женскиња* Ц. Ст. Мила са предговором Светозара Марковића.¹⁰⁸

Милан Б. Милићевић, у извесној опозицији (као русофил) према намесничком режиму, није донео неки свој став о *Раденику* у *Школи*, коју је издавао и уређивао за просветне раднике, али је навео један цитат из чланка Светозара Марковића¹⁰⁹ који се посредно могао схватити као критичка алузија на просветне прилике у Србији и на слаби материјални положај просветних радника: „Читалац ће се, без сумње, сетити оне страховите праске од речи:

¹⁰⁴ *Млада Србадија*, 10. VI 1871, 13.: *Из читаонице*.

¹⁰⁵ *Млада Србадија*, 20. VI 1871, 14, 224: *Из привредног света*.

¹⁰⁶ *Млада Србадија*, 10. VII 1871, 19, 284: *Из читаонице*.

¹⁰⁷ *Млада Србадија*, 31. X 1871, 27, 413—414: *Са крагујевачке скупштине*.

¹⁰⁸ *Млада Србадија*, 30. XI 1871, 30, 463—464: *Из читаонице*.

¹⁰⁹ *Раденик*, 12. VI 1871, 6, 23—24: (Св. Марковић), *Из страног света*.

да је Француску победио немачки учитељ. Лепо, па што се сад не награђују прави победници? Што се даје 8 милиона на солдате, а главној сили, учитељима, да се не да ни крајцарице? Изгледа као да су учитељи удеснији кад се говори, него кад се награђује." А цитату је још дат и провокативан наслов: "Кад је за рад: где сте учитељи! Кад се плаћа: камо Бенерали!"¹¹⁰ Овај цитат, који задире у животне прилике, или тачније неприлике просветних радника у намесничкој Србији, посредно је и препорука листа одакле је пренет.

Поводом почетка друге (календарске) године излагања *Радника*, *Млада Србадија* је писала да је и нова „социјално-демократска струја“, која се појавила са борбом против „либерализма“, добила свој радни израз у *Раденику*. Он је, по оцени уредника оmlадинског часописа, поглавито привредни лист, али док се слични њему *Трговачки гласник* обраћа влади са захтевом живље званичне радње, датле се *Радник* обраћа самом народу и зове га да се сам покрене на удруживање и снажење свог рада. Кујунџић сматра да је првобитни програм *Радника* захтевао „радничку државу“ (што је Светозар више пута демантовао) у којој ће држава уређивати и обезбеђивати капитал. Тиме би се уклонила сиротиња и просвету би могао себи да прибави сваки члан друштва. Тек таквим унутрашњим развитком могла би се покренути борба за ослобођење целокупног народа. У то име ваљало би пружити руку радницима околних народа и окренути леђа борби за народност. *Раденик* (заправо Светозар Марковић) био је против *Србије* (Љубе Каљевића) зато што она није најпре изнела цео програм будуће српске државе, па тек онда да говори о борби за ослобођење. А јуначким борцима у Аустро-Угарској био је противан што излазе у борбу за своју народност, па тиме отуђују мађарског сељака. У оваквом положају, *Раденик* је био ограничен на врло мали број радника. Али је активним наступањем на политичком бојишту *Раденик* брзо увидео да код Срба постоје још врло много неподмирених „насушних“ потреба које неће моћи да сачекају далеко доба „радничке државе“, која ни у самој Француској, у „земљи идеја“, није могла ни да се уреди ни да се одржи. Увидео је не само да поред искључивости и напред одређеног програма будуће српске државе, неће се моћи извести у борбу целокупна народна снага, него се због Закона о штампи тај програм не може ни изнети. Увидео је да борба за народност у Аустро-Угарској заправо је борба за личну, општинску и окружну слободу. Увидео је такође да се нема кад чекати унутрашњи препород Срба у борби против туђинца, већ да ће се јављати све горе препреке што се више оклева.

Кујунџић сматра да таква увиђавност служи на част *Раденику*. Она је учинила да је напредна самостална снага у Србији, која је почетком 1871. године била растројена, већ при свршетку исте године јавила зближена и својим начелима и својим тежњама, тако да су се већ састале жеље са свих страна како би се на једном великом свакодневном листу сакупиле све самосталне напредне политичке снаге у Србији, да се окупе радници обустављене *Србије*, *Говорнице* и *Радника* и заједнички чврсто стану на браник слободе и напретка, против сваког ситничарења, ћуди, предрасуда, незнања и лености.¹¹¹

Застава је истим поводом објавила међу књижевним вестима да *Раденик*, „лист за науку и живот“, који је „поглавито управљен

¹¹⁰ *Школа*, 20. VI 1871, 28, 288.

¹¹¹ *Млада Србадија*, 15. I 1872, 2, 19—20: (М. Кујунџић), *Наше новине*.

на подизање радности, организацију рада и усавршавање радника у српском народу”, излази у Београду три пута недељно, годишња му је цена 12 форинти, а коме је лист потребан и хоће да се претплати може новац да пошаље уредништву *Заставе*.¹¹²

Каква је била „слобода штампе” и политичка атмосфера у Србији у којој је Светозар Марковић бранио Париску комуњу, Интернационалу и издавао са својим истомишљеницима *Раденика* види се из ових података: уредник *Решета* Љубомир Даниловић налазио се од пролећа 1871. године у судском притвору, уредник *Враголана* Михаило Никетић затворен од почетка децембра због неколико још непресуђених ситних парница, правозаступник Алимпије Савић осуђен на три године затвора због неке брошуре Драгише Станојевића, Светозар Марковић узет на кривични испит (и, како сам пише, „познавајући званичну савест српских судија у Београду, нарочито г. Марка Лазаревића, сигурно бих био осуђен на једно три године робије”) због својих *Неколико чланака* (Нови Сад, 1871), а правозаступник Јован Милинковић—Алавантић само зато што је један затворени пакет тих Светозаревих књига однео до Обреновца био осуђен на једну годину робије, пошто је одлежао шест месеци полицијског притвора.¹¹³ Исто је био осуђен и трговачки помоћник Милош Вићентијевић на годину дана робије, после седмомесечног полицијског притвора, само због тога што је имао код себе Светозареве књижице (дакле више примерака, ради растурања) о изборима које је штампао у Панчеву¹¹⁴ (Вићентијевић, иначе сарадник *Раденика*, био је још оптужен да је августа 1871. пренео из Панчева један примерак *Комунистичког манифеста*).^{114а}

Шеснаести број *Младе Србадија* узапћен је последњег дана судског одмора од дежурног судије, али је уредник узалуд очекивао да се поведе редовна истрага.¹¹⁵ Полиција је поред тога била предала суду и три приватне тужбе — Матија Бана, Борћа Малетића и Јована Борђевића због тобожњих клевета и увреда — против Кујунџића.¹¹⁶ Додали бисмо још да је *Застава* поново била забрањена за Србију, а *Панчевцу* током 1871. чињене сметње административне природе (пошти је било наређено да га не прима и не разацише у унутрашњост Србије) које су посредно биле забрана. Књиге које је „Потрошарина” наручила код књижара Каменка Јовановића у Панчеву, Београдски Бумрук је ухватио као тобожњи шверц, а једна од њих (било их је „на свим језицима”) послао цензору.¹¹⁷ Најзад, полицијски агенти премлатили су у једној београдској улици Васу Пелагића, а полиција га је као скитницу протерала из Београда

¹¹² *Застава*, 28. I 1872, 12, 4: *Књижевна вест*.

¹¹³ Ристићев обавештајац јавно му је да Алавантић чита три броја *Панчевца* који је забрањен за Србију (АИИ, ЗЈР, 3/843, 7. X 1871), а потом да су код њега ухваћене неке забрањене брошуре (*Неколико чланака* Св. Марковића; АИИ, ЗЈР, 3/855, 28. X 1871. Јован Милинковић — Алавантић био је сарадник *Раденика*; због његовог чланка *Опет наши адвокати и народна скупштина* био је забрањен 50. број).

¹¹⁴ Св. Марковић, *Последњи скупштински избори у Србији*, Панчево, 1871, 24 с. (прештампани чланци из *Панчевца*).

¹¹⁵ Милан Кујунџић се жалио после узапћивања поменутог броја како се пет дана прегањао с Радивојем Милојковићем и овај се још није решио да пусти лист; ако то не учини, Кујунџић ће пренети издавање у Аустрију (ипак то није учинио, иако је број остао у полицији; ЗЈР, 3/785, 5. VI 1871).

¹¹⁶ *Млада Србадија*, 31. XII 1871, 33, 512.

¹¹⁷ АИИ, ЗЈР, 3/785, 5. VI 1871.

између осталог и зато што је као „странац“ био сарадник *Раденика* (допис из Брчког, са коментаром Светозара Марковића).¹¹⁸

Поред свега тога, Светозар се доследно држао својих начела; *Застава* је одговорио да ће са Народном странком Срба и Хрвата бити донде док је њихов рад усмерен на укидање постојећег стања у Аустро-Угарској. Тај став он је изнео још на самом почетку излажења *Раденика* у чланку *Словенска Аустрија*. Ту је он написао, поводом вести да бечка влада намерава да се помири са Словенима, да не верује у нову, равноправну, словенску, савезну Аустрију. Шта више, он држи да је „савезна“ Аустрија немогућна, јер је непотребна народима што у њој живе.¹¹⁹

Застава је на то реаговала дипломатски (због прилика у којима је излазила) да могу постојати разна мишљења о томе која од двеју држава на Истоку (Аустро-Угарска или Турска) може или треба пре да падне, или обе у исти мах. Али, ако је према каквом интересу Русије Аустрија прва на реду, онда интерес или бар снага Јужних Словена, а нарочито Срба има други рачун (тј. да то буде прво Турска; *Застава* и Милетић односе се према царској Русији са много резерви). Док се напредни људи буду препирали о томе да ли јединство иде испред слободе или слобода испред јединства (алузија на Светозарев став у *Програму* у угледном броју *Раденика*), а не схвате да је то код Срба истовремено и да је једно другоме услов — донде оба болесника могу ако ништа друго а оно преживети њихово поколење.

Застава се није слагала ни са ставом *Раденика* да у савременом српском поколењу има две струје — „Остарина“ (конзервативци) и Омладина (либерали) чија је мисија да произведу што више начелника, капетана, писара, пандура, практиканата. Трећа струја, то је колено које тек наступа — нова омладина. *Застава* држи да ће се сваки родољуб радовати ако наступајуће колено буде боље, срећније и успешније, али и да је не само претерано већ ни дотерано да се читаво савремено поколење осуди без основе. Либерализам и неке либералне фракције није исто што и комунизам, као што ни социјализам и комунизам нису истоветни са петролејом и паљевином. Не треба да се без невоље напредни људи излажу опасности (од које *Застава* иначе не заире) да се сродна колена супротстављају, док има конзервативаца који желе да одрже постојеће стање и у Србији, и у Турској, да се не понови као у Пруској да либерали Швајцера социјалисте, а ови оне прве и нехотице отерају у табор Бизмарка — код великих народа таква ствар може да прође без опасности за будућност целине.

Милетићев лист одбија приговоре да је овај став износила тихо и крадом, као да се боји савести, већ ако се отвореније и жешће не износи — сметња је оно што и *Раденику* намеће да социјално-демократске и републиканске мисли и тежње и у Србији скривеније распостире (алузија на политички притисак и у Србији и у Аустро-Угарској). Треба пазити, завршава *Застава*, не само шта, него и коме се каже, јер ако се доста оћути непријатељима слободе, не може се бити равнодушан према онима за које се испољава радост што и даље корачају, али од којих се баш зато она не може и не сме прескакати дати.¹²⁰

Светозар Марковић је одговорио на ове замерке. Осврнувши се поново на догађаје у суседној Аустро-Угарској, на такозвано

¹¹⁸ *Раденик*, 3. VI 1871, 2, 5: (Васа Пелагић, Св. Марковић), *Брчка*, 25. маја 1871, (АИИ, ЗР, 3/785, 5. VI 1871).

¹¹⁹ *Раденик*, 5. VI 1871, 3, 8: (Св. Марковић), *Словенска Аустрија*.

¹²⁰ *Застава*, 20. VI 1871, 71: *Са Белога Дунава, на Видовдан*.

измирење са Словенима, он то оцењује као политичку и логичку бесмислицу и сматра да се Словени нису измирили са Немцима и Маџарима; „измирење“ народности је само владина комбинација, јер њој је то потребно да се што дуже одржи и користи сва средства којима се заварavaju народи. Народима у Аустрији потребно је да се сами измире; то ће бити само онда кад сви народи без разлике буду могли да се слободно према својим потребама развијају и усавршавају, кад се раскину окови који притискују све народе — кад се раскине Аустрија.

Светозар истиче да не би понављао оно што је рекао у чланку *Словенска Аустрија* да га није на то побудила *Застава* дописом *Са Белог Дунава*. Цитирајући одговор *Раденику* да може бити разног мишљења о томе да ли Аустрија или Турска пре може или треба да падне, или обе у исти мах, и наговештај о интересима Русије, Светозар сматра да су пребацивања наумесна (ако аутор познаје *Радеников* програм). Његове присталице не воде кабинетску политику, па им није ни стало шта је у интересу Русије или које друге државе, а шта не. Светозар понавља да за ослобођење српског народа треба: прво, да цео српски народ или бар веома много његових чланова схвате ту потребу и сами почну радити за ту мисао; друго, да српски народ има материјалних средстава да победи своје непријатеље. Кад се добро проуче оба услова, излази да је српском народу потребан унутрашњи социјални преображај, умни и материјални напредак, па да се ослободи од спољних непријатеља и уједини. Одакле ће се започети покрет за слободу и јединство српског народа у Аустрији — свеједно је; очевидно где се пре учини све за народни напредак, где ће народ бити слободнији, тамо ће се и почети. Сваки Србин треба да ради у том правцу на свом земљишту свим расположивим средствима. Зато у Србији треба радити, ако се стварно жели рушење турске државе, пре свега да се подигне морално српски народ, који је заборавио да се бори за слободу за последњих четрдесет и више године, и који је за то време материјално опао. Али у Србији има људи који веле да је Србија јака, напредна, какав се то преображај тражи, боље је ћутати и чекати, „сад је на реду питање о народности“. Дакле, у Србији има људи који сасвим другачије мисле о српском јединству него људи око *Раденика* и *Заставе*. Зато начело „слободом до јединства“ није празна реченица, већ карактеристика целог рада људи око *Раденика* за српско јединство. Ово начело јавно је изнето (у *Програму* у угледном броју *Раденика*), а Светозар је то изрично рекао за Аустрију у чланку *Словенска Аустрија*; та мисао је изговорена више пута, али тихо и крадом — као да се сами плаше своје свести (не савести, како је написао дописник *Заставе*, што није исто). Али, имајући у виду какви услови у Аустрији спречавају да се то не може говорити, Светозар је одмах на истом месту додао: „Овде у Србији (курзив свуда Светозарев — *Иг.*) ми имамо и право и дужност да ово начело узнесемо као целу коју треба постићи.“ Дакле, горња мисао није речена да би се јавним радницима у Аустрији пребацила плашљивост, већ да се јавним радницима у Србији стави у дужност да то јавно изнесу на својој застави. Остала пребацивања дописника још су мање умесна, а о омладини и остарини није било речи у истом броју *Раденика*, већ у броју 2, где је поводом дописа о Босни у коментару говорио о либералима и конзервативцима, опет у Србији и о „дивилзаторској“ мисији Србије на Истоку.¹²¹

Застава је у ствари, иако езоповским језиком, пледирала за јединство свих прогресивних снага у борби за национално ослобођење,

¹²¹ *Раденик*, 28. VI 1871, 13, 48: (Св. Марковић), *Београд*, 25. јуна.

за демократски унутрашњи развитак, те стога жели да се превазиђе идеолошке разлике унутар Омладине, тежи да их заглади. Зато Милетићев лист прештапува из *Раденика* проглас Бугарског револуционарног централног комитета бугарском народу онда кад Уједињена омладина српска ради на припремању устанка 1871/72. године.¹²²

Застава се слаже са *Радеником* готово у свему — сем у основном питању њихове идеолошке и политичке одређености — социјалистичким начелима (додуше, захваљујући широкогрудости Светозара Милетића, поред антикомунистичких написа има и позитивних чланака о Париској комуни, *Раденику*, а међу њеним сарадницима је и сам Светозар). Симтоматично је, на пример, да је *Застава* у истом броју у коме је објавила оглас књижаре Јовановића и Павловића у Панчеву о изласку посебног издања *Комунистичког манифеста* (плаћени оглас, наравно)¹²³ донела и допис у коме се непознати аутор осврће на поговор *Комунистичком манифесту у Панчевцу*.¹²⁴ У поговору преводаца *Комунистичког манифеста* каже да се приликом покрета у Паризу (тј. Париске комуне) говорило о комунизму и социјализму, о тежњама Комуне и Интернационале, али с малим изузецима неких српских листова — ужасно површно. Аутор дописа у *Застави* пише да му није познато које се расправе држе за површне, није довољно само казати него треба и доказати; с те стране могла би свака друга или следећа поворка разних комуниста и социјалиста једна другој пребацити да је површна. Дописник сматра да српском народу комунизам и социјализам још нису догорели до ноката, и да ће српска омладина имати прече ствари. На омладинској скупштини 1870. појавио се покрет новог живота, чији је став: обично се досад говорило напред, а где — то се није умело рећи. Аутор дописа оспорава то и замера писцу (поговора *Комунистичком манифесту*, вероватно сам преводаца Влада Љотић),¹²⁵ што он није рекао куда треба ићи.¹²⁶ Они који су већ десетину година радили, закључује дописник, остају при томе да знају куда иду напред (алузичја на политичку борбу либералних кругова у Војводини). Дописник је само једно заборавио: избором *Комунистичког манифеста* непознати преводац је показао куда треба ићи.

Ставови Светозара Марковића и његових истомисленика на Скупштини Уједињене омладине српске у Вршцу 1871. били су разлог да се *Застава* поново осврне на писање *Раденика* о омладинском скупу, пошто оба листа стоје на различитим становиштима. *Застава* оспорава писање Светозаревог листа да је већина на скупштини УОС претходне године осакутила предлог садањих сарадника *Раденика*, него их је прочистила, из простог узрока што већина није била комунистичка. Млада Италија, пише *Застава*, имала је једну веру и

¹²² *Застава*, 18. VI 1871, 70.

¹²³ *Застава*, 20. VI 1871, 71, 5: *Књижевне вести*. Оглас пре тога је објављен у *Панчевцу* (6. VI 1871, 46, 4: *Књижевне вести*) и у њему се каже да је поводом догађаја у Паризу било много говора о комунизму, али баш та чињеница показује често да се ни основи комунизма не познају, те издавачи препоручују како пријатељима тако и непријатељима комунизма да набаве ово издање, јер ће из њега много научити и онда тек њихов суд имати неке основе.

¹²⁴ *Панчевац*, 23. V 1871, 42, 2: *Манифест Комунистичке партије* (свршетак).

¹²⁵ Јеремија Д. Митровић, *Још једном о преводу панчевачког издања Манифеста Комунистичке партије 1871. године*, *Историјски гласник*, 1974, 1—2, 133—137.

¹²⁶ *Застава*, 20. VI 1871, 71, 2: *Са Белога Дунава, на Видовдан*.

једна начела, али она нису била комунистичка или социјално-демократска, републиканска, и њој је на челу био Мацини, кога комунисти држе за свог највећег противника (због иступања против Париске комуне). Сам Мацини имао је толико патриотизма, родољубља да није хтео републиканства ради да компромитује јединство Италије, ма се оно засад и под монархизмом остварило, јер је видео да се мисао јединства више раширила него мисао републиканства, те негујући обе мисли није хтео извршење прве да омете другом, него је „обрађујући поље уједињења и сејући на њему семе републиканске слободе причекао на жетву плода друге мисли“. Гарибалди, републиканац, узор људске племенитости и пожртвовања не само за свој народ него и за човечанство, наставља *Застава*, није се устручавао мач и живот својој отаџбини и народу да посвети макар и под монархизмом. Али, наравно, шта су Мацини и Гарибалди према Пијагу, Раул-Ригоу, Фереу и другим првацима Комуне. Херцен је „површан политичар“ јер није био комуниста.

Застава истиче да неће водити борбу са странком *Радника*, још мање расправу о њеним начелима, једно зато што они нису противници с којима људи око *Заставе* треба да деле мегдан, друго зато што се не разликује у свему, и што је уопште слобода проповедања (властитих уверења) стојер општег напретка; напослетку, и зато што и једни и други имају другачијих и то заједничких противника; није, додуше, комотно, али није ни некорисно водити борбу и са разноврсним „жандармима, паџурима, шпијунима и њиховим заповедницима“; бадава је само сејање семена у народу, ако се у исто доба не заклони њива од птичурина које семе позобљу, или га још из коша отму. Али *Застава* истовремено опомиње „браћу“ око *Раденика*: ако узму тон багателисања, уопште тон који је под Наполеоном и Бизмарком у име обарања буржоазије где хотимнице где нехотице више деспотизму него народу па и самој социјално-демократској странци служию, онда ће и *Застава* знати шта и с те стране ваља радити.¹²⁷

Поводом Скупштине УОС у Вршцу *Застава* је у једном чланку побијала тврђење *Раденика*¹²⁸ да организација српске омладине нема начела — то је уједињење и ослобођење српског народа, и то на демократској основи, у духу слободе, једнакости и братства. Дакле, према идеалима буржоаске француске револуције. Али „нека браћа“ желе не само да се УОС прогласи за политичко удружење, него и да се „у једном искључивом уверењу на том пољу уједини“, или да се изјасни за начела Интернационале, за начела социјалне демократије и то, у последњој линији, за комунистичка начела, где је, према тумачењу чланкописца, и својина, и породица искључена, држава и друштво једно те исто, или боље рећи, држава у друштву, политичко друштво у економској задружи тоне.¹²⁹

Аутор чланка у *Застави* сматра да су следеће појаве посебно криве за застој у омладинском раду: прво, у скупштинске расправе сувише се увлачи политика ма да УОС није политичко друштво, и то политика не с начелне и теоријске, већ са практичне, применљиве стране. Омладинска скупштина постала је арена где и поједине политичке странке, и поједине личности мере снагу. Она је то особито за „неку прекосавску браћу нашу“ (за Светозара и његове истомишљенике) која, немајући на свом земљишту, у Србији, или маха

¹²⁷ *Застава*, 25. VIII 1871, 99, 1—2: (Св. Милетић), *Искрено и отворено*.

¹²⁸ *Раденик*, 3—7. VIII 1871, 27—28, 101—102, 105—106: Пред омладинску скупштину.

¹²⁹ *Застава*, 15. VIII 1871, 95, 1—2: (Св. Милетић), *Српска омладина. Поводом шесте скупштине УОС у Вршцу*.

или слободе, сматрају омладинске скупштине за поље свог мегдана где ће да се искусује. Омладина некима треба да буде лепеза (десним либералима, који се заклањају иза ње кад пактирају са намесничким режимом), некима маљ (светозаревцима) — само да не иде својим путем (линијом Светозара Милетића и Милана Кујунџића: путем јединства ради остварења уједињења и ослобођења српског народа, ма под каквим режимом у Србији, али ипак по могућству под напредним, буржоаско либералним). Или — или; ако неће бити омладинско друштво по њиховом калупу — не треба им никакво. Неки од њих мало по мало нестају с те арене (либерални србијански компромисери), а они други (марковићевци) непрестано остају на попришту.

На великокикиндској скупштини УОС неки нису изишли „са отвореним визиром“, али су правили предлоге који су смерали да се Омладина посредно или непосредно изјасни за извесну (Караборбевихевску) династију или владу, те тиме да буде морално привезана за кола извесне политике. На новосадској скупштини неки су хтели да се освете за горње догађаје, а с друге стране да Омладину придобију за неку другу политичку или политичко-друштвену, социјално-демократску форму, по свој прилици комунистичку.

На тим основама, сматра *Застава*, не може бити уједињења УОС, док она не би постала друштво политичке природе, а не би ни после тога док је отворена свим слојевима и поколењима. *Застава* не жели да разлаже шта је држава на политичко-демократским, а шта на социјално-демократским или још комунистичким основама, да ли је комунизам уопште, и код Срба за живота савременог поколења изводљив. Али држи да њене присталице, а ни многи Срби нису комунисти, нити чланови Интернационале.

Застава признаје да савремено државно и друштвено уређење има великих и начелних недостатака. Слобода не може бити једино друштвено начело; због веће једнакости у слободи, праву и дружности ваља и начело друштвене солидарности у држави одомаћити и применити. Али она држи да између свега тога, и између начела које социјалисте признају за једину и искључиву основу друштва, на штету слободе, шта више и на уштрб саме по људској природи удешеној једнакости — велика је разлика.

Упусти ли се, дакле, скупштина УОС да реши — ако и не као политичко а оно као просветно друштво, макар и само тога ради — комунизам или не, да се зна у ком духу и правцу на просветном и уопште друштвеном пољу треба радити — то нека једанпут и то се одлучи. Али онда могу они, који то решење хоће, унапред знати да је престало јединство УОС, бар у оном смислу у коме се и многи старији у то коло рачунају. Онда ће бити два — или можда и једног друштва. Опстанак и слободни развитак српског народа, његова унутрашња и спољна слобода пречи је задатак него завођење социјалистичко-комунистичких теорија. Ово прво услов је свему другом; који ово последње држе за прече, важније и више, него оно прво, *Застава* и њени истомисљеници неће их ометати. Шта више, ако Омладина и народ буду то хтели, они ће се уклонити са пута. Али силом неће ступити у тај табор, и по томе ни рад на том пољу не може бити заједнички.

Застава одбацује и замерке *Раденика* да кад се пише и ради на основу народности (она додаје — и слободе) то значи да треба писати српским језиком којешта, носити само српско рухо, бранити глупе српске обичаје итд. Зар сем социјално-комунистичких теорија, пита *Застава*, нема ништа истинито, племенито, узвишено. Као да друкчије писати и радити значи чинити то на „дохват“. Зар свет

почиње у Француској од Бабефа, а код Срба од лане (од „Предлога петнаесторице“). Да ли ико ускраћује српским комунистима да развијају своје погледе у омладинским органима. Социјално-демократска школа има осим комунистичких и таква начела која се на друштвени живот на пољу слободне асоцијације са успехом могу применити. Зашто српски комунисти не пишу о томе у омладинском органу. Или хоће само онда кад ништа друго не буде слободно писати него само што је по тим теоријама. А где је слобода? И то не слобода писања оног у омладинским органима, и само слободи у пркос, него што се са слободом уопште и са другим омладинским начелом слаже. Али слобода и — комунизам, то су два противуположена поља.

Застава сматра да треба избећи Сцилу државног, политичког деспотизма и Харибду друштвеног, комунистичког деспотизма, и проћи кроз оба — ма се брод (њене странке) о једну или другу разбио. То је њен став, разумевања ради, макар их ко и „ћифтама“ назвао; уосталом, српском тежачком свету „ћифта“ је сваки који земљу не оре или копа, па радио он шилом, иглом, шестаром или — пером.

Уједињена омладина српска — закључује *Застава* — и по свом статуту, и по својим начелима, па и само као просветно друштво има широко поље рада. Милетићев лист зебе да шеста скупштина не буде попут четврте и пете; Омладина мора да пази и да њена седма скупштина не буде и — последња.

Овај начелни чланак новосадског либералног листа пренео је и *Црногорац* са напоменом да је „од човека, ако погађамо, у нашем народу опште поштована и много заслужна“.¹³⁰ Наравно, цетињски лист је погоднио, можда је имао и посебна обавештења: аутор чланка је Светозар Милетић, и то је у суштини не само његов лични став, већ и став Српске народне слободумне странке. Додуше, Милетић није био сасвим начисто са стварним учењем савременог социјалистичког радничког покрета, али му се не може оспорити добронамерност и коректност.

Црногорац је имао исти став у односу на *Раденика*: подржавање свих прихватљивих ставова, сем оних у којима су се идеолошки разликавали, тј. социјалистичких начела. Тако је *Црногорац* пренео чланак о раковичком устанку зато што су „мисли у њему из темеља противне оним листовима који су безобзирно осуђивали устанак“,¹³¹ а затим и чланак Светозара Марковића *Буна и револуција* у коме аутор, као одговор, каже црногорски лист, онима који му пребацују што хваљењем раковичког устанка одобрава буне, износи своје мишљење о бунама и револуцијама.¹³² *Црногорац* је пренео и Марковићев чланак *Ништавило парламентаризма у Аустро-Угарској*.¹³³

Панчевац је, међутим, био сагласан са критиком *Раденика* да УОС ради без својих начела, те се стога могу наћи у радњи неких њених чланова свакојаке противности. Разлог томе је, према аутору чланка, чињеница што Омладина није партија са јасно означеним начелима, са строго обележеним програмом, са окупљеним око себе личностима, него се у њу под плаштом опште фразе као „од моде“ трпа све што хоће само да се зове омладина.¹³⁴

¹³⁰ *Црногорац*, 28. VIII — 4. IX 1871, 32—33, 125—126, 130—131.

¹³¹ *Црногорац*, 6. XI 1871, 41, 163: *Из нашијех и странијех новина*.

¹³² *Црногорац*, 25. XII 1871, 47, 149—150: (Св. Марковић), *Буна и револуција*.

¹³³ *Црногорац*, 29. I 1872, 4, 14—15: (Св. Марковић), *Ништавило парламентаризма у Аустро-Угарској*.

¹³⁴ *Панчевац*, 15. VIII 1871, 66, 1: (Јов. Павловић), *Српска омладина*.

Пошто је Милетић у чланку *Искрено и отворено* прозвао и *Панчевац*, уредништво је објавило белешку да ће одговорити *Застава*,¹³⁵ што је и учинила. Аутор одговара, вероватно сам уредник Јован Павловић, изражава се са великим поштовањем о Светозару Милетићу, али ипак прећутно остаје код свог става.

Редакција *Раденика* поздравила је скупштину УОС у Вршци овим телеграмом: „Послом спречен не могах доћи; Марковић (Светозар-Иг.) ће оправдати иступање наше из одбора београдског; поново радите! Поздрав!“¹³⁶ Телеграм је послао Бура Љотић. Ипак је Светозар на скупштини одбио да образложи иступање из београдског одбора УОС. Сем тога, на скупштини је дошло до сукоба између Светозара Марковића и потпредседника Мише Димитријевића приликом дискусије о извештају Владимира Јовановића. Пошто је Светозар инсистирао на томе да је извештај неистинит, Миша Димитријевић му је одузео реч.¹³⁷ Овај сукоб је имао одјека у Србији; Ристићев обавештајац јавио му је о повратку уредника *Враголана* Михаила Никетића са скупштине УОС на којој је Владимир Јовановић био бламиран.¹³⁸

Што се пак тиче става мађарске владе према УОС, Светозар је изразио своју радост што је она својим поступком обележила свој однос према Омладини; стога ова не сме ни уговорати с владама, нека мађарска влада гони, Омладина остаје, а „ко побегне с мегдана, то је кукољ омладински“ (Светозареву реплику присутни су поздравили поклицима „живео“). Јеврем Марковић је био изабран у годишњи одбор УОС.¹³⁹

Застава је одговорила и на замерке *Раденика* о току рада скупштине УОС, наиме да на првој седници нису изабрани часници и прочитани поздравни телеграми; телеграми су касније почели да стижу, а избор није могао бити учињен јер је онај „брат“, кога је одбор намеравао послати Мише Вршци председником, на седници изјавио да се не може примити. Тако је настала изненадна празнина у програму тог дана, што је председник можда могао испунити каквим китњастим фразерским уводним говором, али што то није учињено томе најмање може замерити *Раденик*. Крупније је питања што се замера одбору да је кобајаги удешавао неке тајне конференције, на којима су се поједини изабраници „дошаптавали“. *Застава* одговара да одборске седнице никад нису биле јавне, нити је то досад ико захтевао; одбор пак има овлашћење да може позвати кога му драго на своје састанке. Чланови одбора звали су на те састанке и неке једномишљенике *Раденика*; један није хтео да дође,¹⁴⁰ а други — сам уредник¹⁴¹ — није могао због болести. Зар је то „тајно дошаптавање“? Тражити више било би тиранисање слободе договора.¹⁴²

Застава је и касније опонирала *Раденику* кад год је задирао у политичку линију Српске народне слободоумне странке. Тако је поводом писања о раду српске конференције у Бечкерек у да је њен

¹³⁵ *Панчевац*, 29. VIII 1871, 70, 3: *На знање!*

¹³⁶ *Застава*, 20. VIII 1871, 97, 2: *Са омладинске скупштине.*

¹³⁷ *Панчевац*, 2. IX 1871, 71, 2—3: *Са шесте омладинске скупштине.*

¹³⁸ АИИ, ЗЈР, 3/822, 19. VIII 1871.

¹³⁹ *Застава*, 1. IX 1871, 102, 1—2: *Записници VI скупштине УОС.*

¹⁴⁰ Јеврем Марковић или Михаило Ј. Никетић.

¹⁴¹ *Застава* има у виду стварног уредника *Раденика* Светозара Марковића.

¹⁴² *Застава*, 27. VIII 1871, 100, 2.

главни циљ да се „протуре и Срби у мађарски сабор, те да има и Србина 'вапијућег у пустињи', а народ код куће лека погађа шта Срби осим народности заступају и бране”,¹⁴³ поставила питање дописнику (то је Светоазр Марковић) да ли ту примедбу ставља са становишта и гледишта социјално-демократског или са оног на коме стоји Српска народна слободоумна странка. У првом случају аутор „Опазке” у *Застави* (свакако Милетић, јер у првом њеном делу одговара Владану Борбевећу) стоји дописнику с даљим одговором на услузи (алузија на раније полемичке одговоре Милетића); у другом случају због пречих послова није рад с полемиком да троши времена и труда.¹⁴⁴

Раденик и *Застава* имали су додирних тачака и у критици унутрашње и спољне политике намесничког режима, тј. били су у опозицији. Додуше, *Застава* је сматрала да у Србији готово и не постоје разне странке, још мање опозиција. Тако је оценила и србијанску штампу, то „огледало унутрашњег јавног живота”, која изгледа тиха, као море без валова, скоро безгласна. Дакле, као да нема опозиционог листа, јер *Раденик*, по оцени *Заставе*, више је лист за друштвене потребе и циљеве, он од преображаја друштвених и економских односа очекује и преображај и саме државе. Зато му је сам политички живот последња брига (ово очигледно није тачно). Нема ни либералног политичког листа, те тако *Видовдан* своје оргије, а полузванично *Јединство* свој „политичко-партијски век” без брига проводи.¹⁴⁵

Кад је *Раденик* био насилно угушен, Милан Кујунџић је поново изнео став левог либералног крила УОС. Помињући Марковићев чланак *Зближење начелних партија*, којим је *Раденик* „изволео као са неке висине” да одбаци руку која му је у *Младој Србадији* била пружена, Кујунџић истиче да нико није тражио од *Раденика* да га прими под своје „моћно крило”, нити пак од његових сарадника да се одрекну социјалистичких начела, него је он, према својим личним разговорима, држао да се доиста на све стране увидело да ионако мала напредна снага не сме више да се растројава и свака честица залеће на своју страну, него да јој је пре свега потребно да извојује себи земљиште за борбу својих осталих друштвених назора (пореда заједничких, омаадинских). Кујунџић је сматрао да у веку јасне и стварне науке, и у народу који није рођењем и васпитањем подељен на разне искључиве сталече, не може бити начелних друштвених разлика међу самосталним и образованим народним борцима. И да није присталица социјалне демократије, убеђен по теорији да његова друштвена схватања ваља да продру у живот путем најшире слободе, оно би га пракса уверила да без слободе не може да учини ни корака напред. А истинити пријатељ слободе не може бити противник слободном удруживању на најраспрострањенијем основу целе људске масе, што и јесте главни и потоњи значај „социјалне демократије”. Кујунџић сматра да са либерализмом може бити у начелној опреци само „прост насилнички комуниста”, који хоће силом да натура човечанству нову породицу, или радничку касарну, или веру, па макар се она крстила и именом „атеизма”.

По Кујунџићу, „жртве” у начелима нису тражене нити ће се тражити. Али је неодољиву промену тактике у примењивању тих начела изреком признала и „одменица” *Раденика* — *Једнакост*, која ће под уредништвом Боке Мијатовића излазити у Новом Саду. *Јед-*

¹⁴³ *Раденик*, 26. VI 1872, 45.

¹⁴⁴ *Застава*, 30. IV 1872, 51, 4: (Св. Милетић), *Опазке*, II.

¹⁴⁵ *Застава*, 3. IX 1871, 103, 1—2: *Србија*.

накост, по Кујунџићевој оцени, има два програма од којих је један општи и начелни, а други „дневни”, привремени. У овом другом има економских ствари које је и сама Народна скупштина у Србији усвојила, као што је наредба да се сељаку не може отуђити сва земља. А ко једном призна да у примени начела израбених у стручном свету може бити различитих путева, тај већ тим самим признаје да не само није „апсурдум” него и може и ваља да буде пријатељске критике и „компромиса” између научника који долазе још „тазе” са огњишта западне социјалне борбе и задубљеног борца и посматрача српског народног живота. Кујунџић, дакле, остаје код старог става узајамне сарадње уз поштовање личних политичких схватања.

Све је то Кујунџић изнео ради оних пријатеља и непријатеља који мисле да ће расцепљеност међу младим српским нараштајем сваким даном све већа постајати. Међутим, права наука, трезвени поглед на околину и искрен разговор, неће никад моћи да не изведе сваког самосталног народног борца на један исти општи пут. Стога, Кујунџић не сумња да ће *Једнакост*, уз мало више скромности и поштовања, говорити и о осталој народној — политичкој, умној, уметничкој и економској — борби, кад сам искуси: како још много и много треба да се води битка за изједначавање целокупног српског народа са другим народима, како је много мање богатство у слободи, знању, вештини и имању српског народа према другим народима, него ли што је несрећне неједнакости међу самим народним борцима — да су сви Срби још поготову подједнако туђе робље, како су сви подједнако сиротиња.¹⁴⁶

8

Да ће се Народна скупштина позабавити социјализмом и комунизмом, српским „комуњцима” и „интернационалцима”, и њиховим органом *Радеником*, сигнализирани су и *Јединство* и *Видовдан*, који је поводом расписивања избора опет писао да ће Народна скупштина имати као велику дужност да се чува двају праваца: оног који би у последњој анализи добро дошао ствари комунизма, и оног који би владу терао на воденицу реакције. *Видовдан* је тврдио да у Србији постоје силе које раде да се унесе семе комунизма, које би убило сву будућност, општу наду за народно ослобођење и уједињење. Али лист србијанске реакције препоручује читаоцима да не поклоне свој глас на изборима ни људима који би били склони да своје захтеве и жеље траже и налазе у „доброј, старој прошлости”. Глумећи да проповеда либерализам насупрот комунизму и реакцији, које изједначује по садржини и политичким намерама, „Видовдан” тражи да се за посланике изаберу поштени, слободоумни и ваљани грађани који са свом лојалношћу хоће да се и даље иде путем „здравог напретка”.¹⁴⁷ Наравно, то су људи одани намесничком режиму и „народној династији”.

Лепе, слаткоречиве фразе нису могле да сакрију махинације намесничког бирократског државног апарата који је полицијским насиљем онемогућио избор оно неколико непоћудних кандидата, као што се десило Јеврему Марковићу у Јагодини, и другим напредним људима, иако би били тек појединци у Народној скупштини у коју је влада слала трећину „кнежевих” посланика, а за остале „народне” посланике имала неограничене могућности да бира своје људе. Она једноставно није хтела да дозволи ма и најмању прилику да се чује

¹⁴⁶ *Млада Србадија*, 17. VI 1872, 24, 382—384: (Мил. Кујунџић), *Из читаонице*.

¹⁴⁷ *Видовдан*, 11. VII 1871, 148, 1: У Београду, 10. јула.

реч стварне опозиције (либерални посланици, такође неколицина, били су то тек у појединим питањима, и то веома млако).

Још приликом отварања Народне скупштине митрополит Михаило је, у слову скупштинарима у крагујевачкој цркви у присуству „његове светлости” кнеза Милана, намесника и министра, 5. септембра 1871, дао јасну интонацију речима: „Нека, дакле, нико не верује лажљивим учитељима који се сад појавише, рушећи веру нашу и наших отаца. То су злотвори своје народу, то су они лакотисленици који хоће да поруше основе друштвене слободе и реда, то су они себичњаци који хоће да другима натоваре тешко бреме, а сами неће да прстом својим прихвате оно, што доприноси срећи, сигурности и напретку земље и народа.”¹⁴⁸

И пре почетка стварног рада Народне скупштине Јеврем и Светозар Марковић били су на „дневном реду” приликом дискусије о извештају Одбора за молбе и жалбе поводом избора у Јагодини. Одбор је поднео извештај да је Мијалко Раденковић, трговац из Јагодине, изабран са 251 глас, а Јеврем Марковић из Београда, официр у оставци, добио само 158 гласова од укупно 419 бирача, даље, да посланичко пуномоћје Мијалка Раденковића није хтео да потпише председник одбора изборне скупштине Анђелко Анастасовић, иначе председник суда, и чланови Алекса Голубовић и Сава Матетић, већ је ставио примедбу да је пуномоћство са потписима чланова изборне скупштине Атанасија Марковића и Дима Докића „издано по заповести ово-околног начелника”. Тридесет бирача жалило се на незаконитост избора, јер је био под притиском полицијске власти; друга група од 51 бирач жалила се на поступак првих, наиме да су властима и бирачима подметали неистинита дела, а наговарањем хтели силом наметнути Јеврема Марковића за посланика Јагодине. После дуге дискусије, у којој су једни посланици заступали гледиште да је било полицијског притиска, већи део побијао тачност тога, Народна скупштина је, са 54 гласа против истраге о изборима у Јагодини и 50 за истрагу, признала мандат Мијалка Раденковића. Али тек после интервенције министра-председника и министра унутрашњих дела Радивоја Милојковића, „чврсте руке” намесничког режима, у корист „законитости” избора објашњењем да је Мијалко Раденковић из Јагодине, да је и раније био на народним скупштинама, а Јеврем Марковић није из Јагодине, не познају га тамо, те напротив, није било притиска, већ пре агитације у корист Јеврема, тим пре што је и његов брат у време избора био у Јагодини.¹⁴⁹

Јеврем Марковић је побио у Раденику министрове тврдње да није познат у Јагодини изневши податке о својој породици.¹⁵⁰ На-

¹⁴⁸ *Православље*, 1872, 9, 391—392: Слово.

¹⁴⁹ *Протоколи Народне скупштине*, Београд, 1871, 52—68. Улога Јеврема Марковића у политичком животу Србије није довољно проучена нити потпуније оцењена. Он је имао запажено место у политичким догађајима о чему сведочи такорећи даноноћно праћење од стране намесничких и полицијских доушника. Поводом избора у Јагодини, руски конзул Шишкин је чуо од Блазнавца да „шарлатанија” није успела да изабере Јеврема, јер је томе влада стала на пут. Блазнавац је био мишљења да је боље што није изабран Јеврем, „познати револуционар и учесник пољске револуције”, што је Шишкин одобрио (АИИ, ЗЈР, 3/819, 14. VIII 1871). Јеврема су 21. новембра 1869. жандарми одвели у затвор, наводно због кривоклетства (Ристићев обавештајац иронично је додао да би *Русја* била надлежна да да „известје о славном мужу”; АИИ, ЗЈР, 3/554, 21. XI 1869). Исти избор помиње Јеврема као кандидата, у неким кафанским политичким комбинацијама, за војног министра у случају пада намесничке владе.

¹⁵⁰ *Раденик*, 28. IX 1871, 49, 202: *Припослато*.

предна штампа такође је донела вести о изборима у Јагодини и махинацијама власти.

Чим је *Раденик* почео да доноси дописе са седница скупштине у којима се критички освртао на њен рад и ставове појединих посланика, уследио је и први напад на њега посланика Анта Пантића, 16. септембра 1871, изјавом да је у њему нашао у једном допису из Крагујевца неке изразе који вребају поједине чланове Скупштине и подсмехом каљају њен рад; стога је предложио да се пронађе дописник и забрани му даљи долазак на седнице, чим износи пред јавност оно што није било и исмејава поједине посланике.

Само малобројни либерални посланици бранили су *Раденика*, али не због тога што су се слагали с његовом идеологијом и начином писања, већ из начелних разлога; бранећи либерална сватања о друштву и политици, о слободи појединаца и штампе, они су морали да бране и лист с чијим се политичким начелима нису слагали. Тако је Панта Срећковић тражио да се покажу места из дописа која се рачунају као грађа, а Љубомир Каљевић сматрао да Скупштина не може контролисати дописнике. О томе су говорили и други посланици, па се Народна скупштина „с негодовањем” изразила о *Радениковом* дописнику.¹⁵¹

Председник Народне скупштине, банкар Живко Карабиберовић, одговорио је да пази коме даје улазнице, али и да није надлежан да контролише новинске дописнике; сматрао је да говор посланика Пантића треба да послужи свим дописницима као опомена.¹⁵² После овог догађаја Ристићев обавештајац пожурео је да га обавести како су „колотеристи” (припадници Гарашанинове котерије), комунисти и омладински либерали¹⁵³ покуњили сасвим носеве зато што „немају слободног поља да могу по својој вољи букати”.¹⁵⁴

Адреса Народне скупштине намесницима кнежевог достојанства дала је повода за нове нападе на *Раденика*.¹⁵⁵ Тринаестог септембра по подне *Видовдан* и *Јединство* штампали су ванредне летке са обавештењем да је адреса поднета, што је изазвало разочарање Гарашанинове котерије и њихових истомишљеника, које је био обрадовао допис *Раденику* из Крагујевца о отезању у доношењу адресе, па су до појаве летака са адресом живели у лепој нади.¹⁵⁶

Шеснаестог октобра *Раденик* је поново био на скупштинском дневном реду поводом интерпелације ужичког посланика Љубе Каљевића упућене министру унутрашњих дела Радивоју Милојковићу, 9. октобра. Уредништво *Раденика*, наиме, послало је председнику Народне скупштине Живку Карабиберовићу и Љуби Каљевићу један примерак листа у коме је био изостављен један део чланка о железници, и молило их да упитају министра унутрашњих дела по ком параграфу Закона о штампи може власт изостављати и забрањивати објављивање чланака који не садрже ништа кажњиво, пошто су сасвим научног и стварног садржаја. Сматрајући да је дужност сваког посланика да тражи објашњење о свему што му се чини нејасним и

¹⁵¹ Нисмо могли установити његов идентитет.

¹⁵² *Раденик*, 23. IX 1871, 47, 187: *Рад Народне скупштине; Протоколи Народне скупштине*, 72—75.

¹⁵³ АИИ, ЗЈР, 3/775, 20. V 1871. Овом оценом србијанских либерала („... Наши названи либералци тако се добро и свесрдно показују у садашњем логору да се могу рачунати међу први и то у свему”) Ристићев обавештајац чини наговештај о њиховој сарадњи с намесничким режимом.

¹⁵⁴ АИИ, ЗЈР, 3/823, 20. VIII 1871.

¹⁵⁵ *Раденик*, 11. IX 1871, 43.

¹⁵⁶ АИИ, 3/834, 14. IX 1871.

противузаконитим, Каљевић је тражио да министар каже како је могло да се деси да се приложени уз интерпелацију део чланка (прилог није сачуван-Иг.) о железници избрише и забрани.¹⁵⁷ Милојковић је изјавио да њему није познато да је ма који чланак, а још мање наведени у интерпелацији забрањен од власти. Због тога, и пошто интерпелант ничим не доказује да је заиста било оно што тврди, одбија да одговори на интерпелацију. Затим је напоменуо да постоје закони и власт, ако је коме што на жао учињено, нека се обрати надлежним путем коме треба за „удовластворење”. Алекса Петковић је замерио Љуби Каљевићу што помиње име *Раденика* које је целој скупштини мрско, име оног листа који говори о Комуни, напада руску владу и цара, па ни саму Скупштину не оставља на миру. Предлаже да Каљевић повуче интерпелацију или да се она одбаци, а Скупштина да баца клетву на *Раденика* и умоли владу да употреби сва средства ради истребљења овог листа и свих његових истومیшљеника, јер су опасни по земљу као комунисти. Исти посланик је поменуо своју интерпелацију министру унутрашњих дела с питањем зашто трпи *Раденика* и да ли има довољно средстава да се стане на пут његовом ширењу (посланик Стојадин Радоњић иронично примећује: „Е, сад си ти најпааметнији, ти ћеш земљу и владу усрећити”).¹⁵⁸

Овде је, прећутно, реч о једној пракси намесничке полиције. Пошто је цео број листа влада могла да забрани тек на основу судске пресуде (било због броја у целини или појединачног написа), она је протумачила Закон о штампи тако да и штампар подједнако кривично одговара као и уредник за садржај текстова штампаних у његовој штампарији (а *Раденик* је још био штампан у Државној штампарији!); тако је влада преко штампара могла да брише (то је могао да тражи и полицијски чиновник, али је штампар и то спроводио) непоћудне делове, и да избегне оптужбу да то чини власт.

Да би парирала ефекту Каљевићеве интерпелације, влада је удела сила да група од 14 посланика (неке од њих често видимо у сличним улогама) — као сигнал за почетак обрачуна са Светозаром Марковићем и његовим истومیшљеницима, упуте, 11. октобра, такође министру унутрашњих дела интерпелацију. У овој, првој у историји српског парламентаризма антикомунистичкој интерпелацији, стоји да је опште познато да *Раденик* исповеда и препоручује комунистичка начела и узима у одбрану Интернационалу, тј. „друштво које смера да поруши у Европи постојећи ред ствари, основан на вери, моралу и сопствености, проповедајући да нема Бога, да нема вере, да не треба народу владалац, да сродство није ништа, тако да отац за кћер, син за мајку, брат за сестру не зна и да имање од имућних разграбити и поделити треба, па ако се другачије не би успело, онда да се то постигне макар паљевином и убиством”.

Пошавши тако од клевета које су ширили *Видовдан* и *Јединство*, ови посланици даље пишу да је овој науци, или правље рећи, „овом разврату” свет мање обраћао пажњу док се у последње време није исувише показало од какве су велике опасности за друштво и државу тежње комунаца који су у Паризу предали ватри најславније споменике науке и вештине, опљачкали варош и гомилама поубијали најславније људе.

Пошто се дакле показало, пишу поменути посланици, да је свима приврженицима Комуне и Интернационале главна тежња пљачка,

¹⁵⁷ Архив Србије (АС), Народна скупштина (НС), 1871, кут. 2, бр. 24. Дописник *Раденика* са Народне скупштине писао је да је то учинила београдска полиција.

¹⁵⁸ *Раденик*, 28. X 1871, 61, 252: *Рад Народне скупштине*.

паљевина и убиство, и пошто *Раденик* отворено брани Комуњу и Интернационалу, они питају министра унутрашњих дела да их обавести, прво, да ли мисли да у законима Србије има довољно предохране против ових опасних начела које теже да продру у земљу, па ако нема, да ли влада мисли поднети Народној скупштини какав предлог да се та празнина испуни; друго, ако је законодавство Србије довољно да се земља обезбеди од „комунистичког разврата“, онда да их министар обавести о намерама које влада има у погледу *Раденика* и сличних листова, тј. да каже посланицима да ли јој какве сметње стоје на путу те не користи законске прописе да се у клици угуши „разоравајућа комунистичка наука“, а према томе зашто се трпи *Раденик* и његово друштво, и мисли ли да га и даље трпи.¹⁵⁹

Милојковић је одговорио како је и он видео да *Раденик* иде правцем који правда поступак Париске комуне, понекад је нападао и саме власти; о томе га је питао и представник једне велике силе, наиме шта влада мисли с тим листом. Одговор је био исти као и сада Скупштини — влада има довољно законских средстава за истребљење сваког зла (господин министар овде чита Кривични закон колико и како могу да буду кажњени политички преступници), али влада није хтела употребити та средства, једно што је то нова ствар која се скоро појавила на Западу, па је влада ћутала и гледала докле ће се ићи тим новим правцем и у Србији; друго, што таквих људи, који деле мисли *Раденика* највише у Србији има до две хиљаде, од којих је већи део саме скитнице и протуге, које никако не могу бити опасне по земљу. Још један разлог за благодет према *Раденику* било је то што је установа слободне штампе у Србији још врло млада, па је желео пустити је да види како ће се развијати (г. министар унутрашњих дела „допушта“ „слободној“ штампи да се развија). Али, ако је, завршио је он, жеља народа да се тим смутљивцима стане на пут, онда ће се влада одазвати народној жељи. А уверио је посланике и да ће се строго по закону поступити против сваког листа код кога би се опазила ма и најмања претераност у раскораку са законом (а слово закона и шта је претерано оцениће, наравно, г. министар полиције).

Посланик Анта Петковић је поменуо *Панчевац* у коме је Светозар Марковић писао да му је свеједно да ли је у Србији влада Фрање Јосифа или ма ког другог,¹⁶⁰ а у једној књизи да влада кнеза Милоша није била ништа боља од турске,¹⁶¹ и поставио питање зар такви људи мирно да седе у Београду и да могу кад год хоће да умакну преко Саве. Предлаже да будући новинари полажу 1000 дуката кауције, као што је о томе већ поднео писмени предлог.

Миле Дамјановић је тврдио како су му његови бирачи рекли да се не враћа кући док Скупштина не изгласа закон по коме ће се земља избавити смутљиваца, комуниста и *Раденика*, а Војин Радосављевић додао да сваки ко брани *Раденика* раван је њему и треба да пође његовим трагом.

¹⁵⁹ АС, НС, 1871, кут. 2, бр. 26. *Раденик* је писао поводом интерпелације да је у Народној скупштини толико народних посланика открило у *Раденику* баш оно исто што су открили *Јединство* и *Видовдан* и примедбом да је то „чудно подударане“ наговестио извор аргументације интерпеланата. „Чудно подударане“ очевидно показује да заиста има таквих грешника у Србији, и то баш око *Раденика*. Коментар се завршава напоменом да његови сарадници нису деца па „да се поплашимо чим видимо извртнуту ћурдију“ (*Раденик*, 25. X 1871, 60, Београд, 22. октобра).

¹⁶⁰ У чланку *Велика Србија*.

¹⁶¹ У чланку *Српске обмане*, прештампаном у књизи *Неколико чланака*.

Било је и либералних ставова: посланик Арса Лукић је рекао да је Србија уставна земља; ако се остави влади апсолутно право да ради по својој вољи шта хоће, онда није био потребан ни Устав ни Закон о штампи. Коста Великић је сматрао да пошто постоји Закон о штампи, свако може да говори и пише слободно, а народ је бар толико свестан да неће примати оно што је зло, већ напротив оно што је добро. Насупрот њима, Милан Бирковић је био мишљења да су законске мере за оне људе који подривају кнежев престо — благе; он је био за то да закон те људе изједначи са убицама.¹⁶²

Осамнаестог октобра на дневном реду Скупштине био је предлог шабачког посланика Мила Дамјановића да Скупштина допуни члан 320 Кривичног закона у том смислу да се сваки онај за кога се зна, а нема довољно доказа за осуду, да је непријатељ народне династије, да ради против постојећег стања ствари, да проповеда комунистичка начела, да хвали непријатељске земљи и народној династији личности, да распаљује неповерење према законским наредбама, властима и домаћем поретку и да исмева Скупштину, њене поједине заклучке и личности, да се сваки такав на начин на који се и сумњиви крадљивци онемогућују, учини неспособним да штети отаџбини и влади, по решењу општине и полицијске власти, стављањем под надзор, не тражећи доказа за дело, већ да убеђење буде доказ.¹⁶³

Известилац скупштинског одбора Панта Срећковић изнео је да одбор, упоредивши предлог са земаљским законима, сматра да га не треба усвојити, пошто он не одговара жељеном циљу. Влада има довољно средстава да стане на пут таквим лицима.

Подносилац предлога је рекао како он хоће да се Србија спаси од којекаквих несрећника, и зато га је поднео (иронична упадица посланика Стојадина Радонића: „Е баш ћеш ти земљу спасти и усрећити с тим твојим предлогом!“). Љуба Каљевић је говорио о значају личне сигурности и додао да је Србија сита вешала, колаца, рупа и церића (узвици: „Тако је!“), она није жељна злудума, већ правне сигурности и слободног живота (поново узвици: „Тако је!“). Каљевић је истакао да је Кривични закон у Србији један од најстрожих, људи по неколико месеци леже током ислеђења у затвору, макар се после и као невини ослободили, а то је противно Уставу. Зар онда закон још да се пооштравља.

Миле Дамјановић је на то приметио да се смутљивци у Србији никад неће поправити док не учине преврат у земљи. На то је настала велика вика, упадице („Није истина, то су само твоје голе претпоставке“). Владин посланик Владимир Хаџић одговорио је Каљевићу: кад је исто тако Уставом одређен и начин владавине, постављена народна династија да влада у Србији, па неко проповеда некакву комуњу, некакву републику, некакав преврат, онда није ли праведније таквог „ћопнути по глави“ него оставити да те ствари проповеда. Владици посланици онемогућили су излагање свештеника Косте Поповића, зато што је рекао да се некимма не допадају уставне слободе па вичу на новине *Раденик*, и тобож зато што је изразима увредило многе посланике.

¹⁶² *Раденик*, 28. X 1871, 61, 252: *Протоколи Народне скупштине*, 508—516.

¹⁶³ *Раденик*, 28. IX 1871, 49, 200: *Рад Народне скупштине*. Дописник је приметио да предлагач Миле Дамјановић не зна да је његов предлог противустанован и да Скупштина не може да га усвоји; ако га пак усвоји неће бити пуноважан, јер редовна скупштина не може мењати устав; стога, природно, њен закључак противан Уставу не може важити.

После изјаве министра председника Радивоја Милојковића да влада не мисли да су јој потребна још каква средства поред оних у постојећем закону, Скупштина је једногласно усвојила мишљење одбора да се не прихвати предлог посланика Мила Дамјановића.¹⁶⁴

И дискусија у Народној скупштини 19. октобра о изменама Закона о штампи пружила је повод за нападе на опозиционе листове — пре свега на *Раденика* и Светозара Марковића лично. О томе је било два предлога: први, да се ограничења према члану 6. укину новине одмах разашају а не после полицијског прегледа; други, да се за издаваче новина заведе кауција.

У образложењу првог предлога, Љуба Каљевић је навео да иако је штампа у Србији према Уставу слободна, Закон о штампи поред осталих строгих одредби има и члан 6. по коме сваки новинар или писац књиге мора најпре послати примерак полицијској власти на преглед, па ако ова нађе нешто кажњиво онда обуставља разашавање листа, а ствар предаје суду на оцену. Суд у року од осам дана има да реши да ли је требало обуставити лист или не, а за то време уредник не може да изда ниједан број. Тиме је остављено власти могућности да може по свом нахођењу да удешава штампу. Чешћим, макар и неумесним, обустављањем листа може и да га уништи одбивши од њега читаоце који неће опростити сталне прекиде у издажењу. Каљевић се осврнуо и на одредбу Закона о штампи по којој, према владином тумачењу, штампар одговара заједно с уредником за све што је кажњиво, што значи да новине пролазе кроз двоструку цензуру, тежу од укинуте.

Посланик Анте Пантић успротивио се укидању поменутог члана мишљењем да би се учинило велико зло у Србији ако се новине не шаљу полицији пре разашавања у унутрашњост. Новинар може распрострети какво зло да упропасти земљу, а сам би побегао преко (већ друга алузија ове врсте у Народној скупштини; можда су и оне биле опомена Светозару кад је уследила оптужба због *Неколико чланака* шта му се спрема па је баш тако и поступио). Владимир Хаџић такође је био против Каљевићевог предлога изјавом да штампа не пази на свој прави позив, већ напада поштене људе и владу. Сваком ко напише нешто против другог — треба ударити од 25 до 50 батина. Димитрије Миловановић је додао да је мало ударити 50 батина онима који пишу против владе, већ најмање 50 а највише 100, па онда зацело нико неће смети ништа писати. И Алекса Петковић се успротивио измени члана 6, јер су српски новинари, по њему, ударили тако чудним правцем да боље и не постоји слободна штампа. Пре би требало закон поштрити него овако мењати. А посланик Павле Грковић је схватио слободу штампе у том смислу да је слободно писати све што је корисно по државу, а што није корисно не треба ни писати.

Влада је и овог пута удесила да се насупрот предлогу Љубе Каљевића изнесе предлог о увођењу кауције; у дискусији посланици су се поделили: мањина је била против кауције због које ће штампа доћи у руке богатих, други су сматрали да је она потребна како не би могла свака „шлуша“ да издаје новине.

Министар председник и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић је објаснио да Закон о штампи не спречава никог да слободно искаже своје мисли (наравно, он заборавља да дода — сем кад их полиција избрише), а има ли у неком спису кажњивог дела решава јавни суд (али судије су чиновници, зависни од ре-

¹⁶⁴ *Раденик*, 30. X 1871, 62, 254; *Рад Народне скупштине*.

жима). Влада је против честог мењања Закона о штампи, а овај нема ни пуну годину откако је ступио на снагу.¹⁶⁵

Скупштина је одобрила мишљење одбора да Закон о штампи не треба мењати. Влада је, очигледно, сматрала да има начина да се разрачуна са сваким непожељним листом и мимо његових одредби. *Јединство* је честитало Скупштини на одбацивању предлога о кауцији, и на савету влади у том смислу, тим пре што оне нису изгубиле из вида важност слободe штампе, кад је у истој Скупштини било доста основаних жалби против злоупотребе те слободe. Због „разузданости неколицине“ кауцијом не треба одмах скучити слободу свих.¹⁶⁶ Наравно, сасвим је провидно на чију „разузданост“ мисли *Јединство*.

9

Сасвим је другачију оцену овим догађајима у Народној скупштини Србије дао Светозар Милетић у *Застави* поводом предлога посланика Мила Дамјановића. Сваком је познато, пише лидер војвођанских либерала, да у Србији нема никакве слободe. Али је бар било толико законитости да се људи нису могли гонити тек од ока, него су се макар тражили и налазили привидни докази кривике па да неки невин страда. Поменути предлог тежи да и то мало труда уштеди влади како би она сасвим по ђефу упропашћивала појединце и читаве групе неповољних јој особа. Само крајња подлост и најгори безобразлук био је у стању поднети предлог којим се хотимиче тражило да Народна скупштина санкционише тероризам у Србији. Кнежев заступник (посланик Дамјановић) у мирно доба захтева диктатуру владе над чашћу и животом грађана који би случајно друкчије мислили него она. Српска влада тим предлогом хоће да инаугурира владавину с т р а х а.

Предлог је поникао због комуниста (али ће послужити добро и за друге случајеве — примедба Милетића) и према таквом „бауку“ (о бауку комунизма већ се расправља у Народној скупштини и српској штампи!) треба одмах употребити све строге мере. Уместо да испитају (не у скупштини, него у јавности, у штампи — примедба Милетића) да ли су комунистичка начела пробитачна или убитачна по Србију, па ако су оно прво ваља их усвојити и потпомагати, ако су оно друго — ваља им се једнаким оружјем супротставити и спречавати продирање у народ, јер ионако ће победити оно што је уисти-ну боље. Милетић поставља београдској влади питање: комунисти се служе пером и језиком — зар она нема таквих пера и језика. Нека докаже народу да је по њега убиствено оно што комунисти проповедају, и ови ће се изгубити, јер неће имати коме проповедати комунистичка начела; нико их неће слушати кад им је наука штетна.

Милетић пише да он и његови истомишљеници нису комунисти, али су још мање терористи. Ако српска влада протурѝ тај предлог кроз Скупштину, онда је она себи потписала „путни лист“ са министарских столица, јер ће тероризам поћи корак по корак својој пропасти. А нема сумње да би и сама Србија патила. Он изражава наду да ће Скупштина одбацити предлог који би омогућио српској влади или појединим министрима да гоне или тероризиру оне који имају самостално мишљење било о чему и који се, у жељи да своју отаџбину виде што пре и што боље уређену, баве не денунцијацијама као предлагач, него науком проучавајући разне системе владавине и државне теорије теже да пронађу шта ће највише унапредити српски

¹⁶⁵ *Раденик*, 2. XI 1871, 63, 260—261: *Рад Народне скупштине*.

¹⁶⁶ *Јединство*, 26. XI 1871, 241, 321: *У Београду 25. новембра*.

народ.¹⁶⁷ Ово је очигледно алузија на Светозара Марковића и његове истомислићенике. Служи на част Милетићу што поред неслагања са идејама првих српских социјалиста ипак начелно брани и њих у име слободе и људског достојанства. Наравно, његова очекивања о борби „пером и језиком“ београдске владе са српским социјалистима је добронамерна али и наивна жеља.

Милан Кујунџић се такође осврнуо у *Младој Србадији* на политичку борбу у Србији, додуше, морао је, увиђено, али ипак речито констатацијом да напредна мисао и борба налази сваким даном све више пријатеља и присталица у српском народу. Доказ томе за њега је жива борба приликом скупштинских избора у „бирократски васпитаваној Србији“, покушаји око удруживања које је нарочито *Раденик* подстицао, дрека против јавности и слободе у Народној скупштини која је показала да јавност већ постаје сила од које би се понеки радо оградиле батинама. О многим пак насušним питањима нема разговора између публике и писца — у штампи, зато што у већини крајева за сваку јуначнију реч чека писца штампарски и полицијски цензор, глоба и затвор и, најзад, издајничко бежање и уклањање оних који би требало да тај разговор заједничком пажњом негују и оживљују.¹⁶⁸ Овде Кујунџић замера Светозару Марковићу што није заједно с њим и осталим левим либералима, и опрезније наравно, радио на стварању јавног мњења у опозицији намесничком режиму, те је био приморан на тај „издајнички“ корак.

На батинашке прохтеве и методе политичког разрачунавања у Србији осврнула се и Змајева *Жижка* у једном сатиричном тексту поводом предлога посланика Хаџића и Миловановића, који су били „одвише издашни“ намењујући појединим писцима по 50 и 100 батина. Довољно би било укупно 100 батина па да се цела србијанска литература истреби. Светозару Марковићу и Гиги Гершићу доста би било сваком по пола батине. Љочић би можда издржао једну (јер он све са задругама и компанији ради),¹⁶⁹ али би Калевићу била сувишна и цела. Абердар се очеличио на барикадама, он би можда „прекужно“ две. Никетић (уредник *Враголана*) једну и по. Ацивошт-цу не би шкодиле три целе.¹⁷⁰ Преосталих 80 морао би примити Белешевић (уредник *Руже*) на своју душу. А Розен, Бан, Милошић (Милош Поповић) итд. За њих је најлакше — они би испустили душу чим би се клупа (за батинање) изнела.¹⁷¹

Колико је била приземна политика намесника, иако су желели да припишу себи значај средишта ослободилачке борбе српског и

¹⁶⁷ *Застава*, 8. X 1871, 118, 1—2: (Св. Милетић), *Тероризам у Србији*.

¹⁶⁸ *Млада Србадија*, 12. II 1872, 6, 88: (Мил. Кујунџић), *Наше новине*.

¹⁶⁹ Алузија на везе *Раденика* са оснивањем занатлијских дружина, али и о узајамном помагању (*Раденик* је доста често објављивао њихове огласе). *Јединство* ће пребацити *Раденику* да је писар Потрошачке дружине и да је зато против изградње железнице у Србији (1871, 232), али је *Раденик* то побијао, вероватно што је било речи о покушају да се лист представи као обичан извршилац политике занатлијских дружина (16. XI 1871, 69, 283: *Објективност „Јединства“*).

¹⁷⁰ Постоји мишљење да се иза псеудонима „Хаџи Воштац“ крио Љубен Каравелов; Михаило Никетић, уредник *Враголана*, то оспорава. (Тодор Марковић, Љубен Каравелов у српској књижевности, СКГ, књ. XXIV, св. 5—9, 1910). Изгледа да Змај овде има у виду сам лист *Враголан*, коме у поднаслову стоји „Коме бист на знамењу имја Хаџи Воштац“ и помало му враћа дуг за зачикавање (зато му намењује три батине).

¹⁷¹ *Жижка*, 10. XI 1872, 2, 2: *Сто батина. У Жижки има и других сатиричних текстова тим поводом, па и једна Песма Хаџића и Миловановића: „Ми имамо сад већ свега. /Што је жеља српска сина./ Још нам само једно фаши: /Још само — батина!“*

јужнословенских народа за ослобођење и уједињење, сведочи пример Мите Ракића, преводноца и омладинског песника, професора Шабачке полугимназије, који је испросио кћер Милана Б. Милићевића Анку и узео за кума Владана Борбевића, али дошао и на „несрећну идеју“ да одеври старог школског друга и пријатеља са студија у Цириху Светозара Марковића. Кад су таст и зет покренули питање његовог премештаја са службом из Шапца у Београд, деверство „комунца“ Светозара постало је највећа сметња. Радивоје Милојковић позвао је 28. јануара 1872. Милана Б. Милићевића и рекао му како се „страшно замера“ Мити што је одеврио Светозара Марковића (онда већ у Новом Саду, у емиграцији). Следећег дана намесник Јован Ристић, напротив, изјављује Мити Ракићу да није ни знао да је у њему Светозар имао бити девер, нити му то замера; оно што је Радивоје говорио мора да је његова лична ствар.¹⁷² Мита Ракић је лично ишао и Блазнавцу, затим Ристићу (ипак!) и објаснио им зашто је баш Светозара Марковића одеврио; обојица су му рекли да су задовољни објашњењем (наиме, зато што му је овај друг и није знао да ће то намесницима бити толико противно).¹⁷³

Милан Б. Милићевић наводи у свом дневнику и разговор са Блазнавцем о премештају. Овај му је рекао да би то већ давно било готово да Мита није одеврио Светозара. Узалуд је Милићевић поновио Митино објашњење. Блазнавац је на то рекао: „Ето он (Светозар) и сада пише из Новог Сада да је кнез Милош био и убијао људе, своје противнике, само да одржи себи султанску милост. И ја нисам допустио да се то штампа. Он то каже за Милоша, што није истина (како би намесник једног обреновићевског кнеза, кога је још он довео на власт, могао то да призна!) а ја ћу му доказати црним на белом да је Карађорђевић, кад је уговарао с Турцима да убију кнеза Михаила, пристао не само да остану турски гарнизони у Србији, него да се настане нови у Крагујевцу, Параћину и Орашју!”

Овде видимо и један од разлога забране објављивања *Србије на Истоку* у *Раденику* и касније забране посебног издања (Милован Глишић је допао затвора кад су га ухватили да је преноси у Београд) — казивање историјске истине, која смета властодршцима у Србији. Ни сам Милићевић није много веровао Блазнавцу; он се пита да ли је „несрећни Карађорђевић син“ доиста дошао на те мисли.¹⁷⁴

Пошто се указала прилика у Министарству финансија, Милићевић је опет отишао код Блазнавца који је, приметивши како је „оно проклето деверство“ све покварило, обећао да ће се то поправити. На Милићевићеву примедбу како је све то невина ствар, Блазнавац је одговорио да није тако, и навео му пример Буре Љочића који је био код њега и молио за неку новчану помоћ (за сестру, стипендију), али му је одрекао. „Како бисмо ми могли дати помоћ њему који у своме листу напада на владин програм, а шта би рекли други људи, који то не чине, па им нисмо дали ништа“ — упитао је Блазнавац Милићевића.¹⁷⁵ Али, поред свих обећања намесника, Мита Ракић није добио место у Министарству финансија.

Милан Б. Милићевић не схвата да за ове ситне политичаре, које је ухватио паничан страх од Светозара Марковића, *Раденика* и њихових истомишљеника, постоје још два разлога (иако их не помињу): цитирање *Раденика* у *Школи* и то на неугодан начин

¹⁷² АСАНУ, 9327/4: Дневник Милана Б. Милићевића, 28. и 29. I 1872.

¹⁷³ АСАНУ, 9327/4: 31. I 1872.

¹⁷⁴ АСАНУ, 9327/4: 29. II 1872.

¹⁷⁵ АСАНУ, 9327/4: 8. III 1872.

(кад о положају просветних радника расправља и Народна скупштина), и предлог Милана Б. Милићевића и Милана Кујунџића да и политички емигрант Светозар Марковић, поред Љубена Каравелова и Мите Ракића, буде изабран за дописног члана Српског ученог друштва, и то баш онда кад моле за премештај, а то су намесници свакако дознали.¹⁷⁶

О каквим је, пак, смутљивцима реч говори овај пример одјека Париске комуне у редовима ситне буржоазије и либералног грађанства. После избијања Париске комуне неки од грабана Лознице (чији је „народни“ посланик Миле Дамјановић!) уобичајили су називати једног другог комуниста, „више из шале“ — како о томе стоји у једном полицијском извештају Радивоју Милојковићу. Али, на Светог Илију, изнад Бање Ковиљаче, лознички трговац Цветко Јездих испекао је јагње и позвао на вечеру неколико људи; том приликом Јездих је напио здравицу Париској комуну и Интернационали, а за њим је наставио Милош-Миша Лотић, сестрић Светозара Милетића, родом из Новог Сада, сакат у ногу, младић од 16—17 година, књиговођа у некој београдској трговини. Према полицијској оцени, Лотић је био много немиран, доста „просинао којекаквих речи“, чак се у Шапцу опасивао црвеним појасом, а правио и неке црвене барјачиће. Милојковићев агент завршава овако: „Држим да ће све ово сам тамо где треба испричати.“¹⁷⁷

Да је овај догађај, вероватно не једини, схваћен веома озбиљно сведочи чињеница да се на њега осврнуло *Јединство* у проиничном тону и са ниподаштавањем. Аутор, Никола Ј. Петровић, брат главног и одговорног уредника полуваничног листа, пише да не може да заврши свој путопис по Србији, а да не проговори неколико речи о Комуни, „том чеду овог века“. Ваљда нигде није толико писано о њој (алузија на Светозареве чланке у *Раденику*), па ни он не може да изиђе из тог општег „комуноског колосека“, мора да пише о Комуни, заправо „Ковиљачкој комуни“, односно „Смрдан-барској комуни“. Комуна свуда има апостола, па међу њима и једног сакатог (*Јединство* не помиње имена, али извор обавештења савим је јасан), који је отишао у Ковиљачу па уместо да се лечи, он диже здравицу Комуни. Ту је био још један који је прихватио здравицу. Али једном Шапчанину, коме није била по вољи здравица Комуни поред притиснуте и потлачене Босне, пришло је кривом комуноцу један либерално-радикално-комунистички шамар (да је ко бројао и више би било — примедба *Јединства*), а другог следбеника, који је био доста јак, оборно на земљу, па га откотрљао низ брег; од тог доба како је Шапчанин рашчистио с Комуном и

¹⁷⁶ АСАНУ, 9327/4: 13. I 1872. Ево и самог записа: „После подне селница у Одсеку филозофском и филолошком (Српског ученог друштва). Предложи председник (Стојан Новаковић) кандидате за чланове Ученог друштва: Миту Ракића и Љ. Каравелова. Кујунџић и ја предлагасмо и Светозара Марковића, али га не хтеше Милорад (П. Шапчанин) и (Алипије) Васиљевић, а Стојан (Новаковић) неће из начела да гласа ни за кога, па тако мораде остати.

Милораду то Кујунџић после горко пребаци, што предлаже г. Петрића који још ништа није написао (а што се по закону тражи) а неће Св. Марковића само што се боји замерке (јер је овај политички емигрант).

— Што ми пребацујеш — одговори он — то је моје субјективно мишљење — одговори бранећи се Милорад.

— Та и ја видим да није објективно — прихвати досетљиви Кујунџић.”

¹⁷⁷ Драгослав Јанковић, *О друштвено-политичким приликама у доба Париске комуне, Париска комуна*, II, Београд, 1971, 800—801.

комуницима нико тамо не зна ни проговорити о Комуни (зар?). „Елем Комуна страдала у Паризу па на Ковиљачи” — завршава Никола Петровић.¹⁷⁸

Овде се меша стварност и привидност; у полицијском извештају нема ни речи о тучи. У сваком случају, један безазлени догађај — здравица Комуни и Интернационали — стиже до господина министра унутрашњих дела и на ступце полузваничног органа. Толико је режим био заплашен новим политичким покретом који је утицао безмало на целу опозицију у Србији, чак и на оне снаге које су биле веома, веома далеко од идеала Париске комуне и Интернационале. А да је Светозарева *Србија на Истоку* веома снажно погодила намеснике својом садржином и идејама, види се и по ономе што се догодило Паји Михаиловићу. Блазнавац је покушавао да га придобије преко оца Косте или стрица Стевче Михаиловића (тутора кнеза Милана). Једном га је позвао својој кући, примио га лепо и љубазно, и објаснио му да намерава да образује коло младих људи којима ће опасати престо младог кнеза Милана, упознати га с њима и мењати мисли до пунолетства, а онда с њима у друштву да дели власт и ради на напретку Србије.

Кад је Светозар Марковић написао *Србију на Истоку*, Блазнавац је увидео да од те идеје нема ништа, па је по други пут позвао Пају својој кући, где је назвао и њега и његове другове револуционарима, комунистима и слично. Прочитавши му затим неколико реченица из *Србије на Истоку*, потпуно ишаране црвеном писаљком, Блазнавац се толико разгоропадио да је почео насртати на Пају претећи му да ће га послати на Карабурму (где су стрељане убице кнеза Михаила) или у Топчидер да туца камење (онда су тамо били робијашци). Блазнавац је толико налетео на Пају да се овај морао примаћи вратима, зграбити кваку и изјурити напоље без поздрава.¹⁷⁹

Да је Блазнавац знао да је баш Паја пребацио пред само хапшење аутора *Србије на Истоку* преко Дунава код Вишњице једне зимске ноћи почетком јануара 1872, свакако Паја не би стигао да ухвати кваку на вратима и умакне на улици.¹⁸⁰

10

Светозар Марковић и *Раденик* били су „присутни” у Народној скупштини и кад уопште није било речи о њима. Ниједно иоле важније друштвено, политичко, привредно и културно питање није умакло њиховој пажњи, да нису о томе изнели свој став, а тиме и изазивали жестоке полемике са плаћеном штампом. У том погледу нарочито се одликовало *Јединство* које је посебним чланцима опирало *Раденику* и бранило владину политику било да се расправ-

¹⁷⁸ *Јединство*, 17. XI 1871, 234, 306: Н(икола) Ј. П(етровић), *Од Шабца до Лознице*.

¹⁷⁹ Ј. Д. Митровић, *Светозар Марковић у забелешкама Паје Михаиловића, Зборник Историјског музеја Србије*, 11—12, Београд, 1975. 123.

¹⁸⁰ АИИ, Бележнице Паје Михаиловића, XIV/5; Ј. Д. Митровић, нав. д. 123. М. Кујунџић пише у *Младој Србадији* (31. XII 1871, 33, 512: *Из суднице*) само да је Светозар „оптужен због својих *Неколико чланака* који су у Панчеву у засебну књижицу прештампани”. Одбор за јавна предавања Друштва за радност објавио је позив, датиран 13. јануара, на предавање Светозара Марковића „О савременим радничким начелима у односу на наш народ” (*Застава*, 14. I 1872, 6, 4: *Позив*). Дакле, Светозар је емпирирао између 1—10. јануара 1872 (док је стигао у Нови Сад и припремио своје предавање прошао је можда и више од три дана).

љало о изградњи железнице у Србији, о сеоским дућанима, о државном буџету, о правозаступницима (адвокатима), па све до појединих ситних чарки и препуцавања са дописницима *Раденика*.

„Тешка артиљерија” намесничке пропаганде против Светозара Марковића и српских „комунца” били су Чедомиљ Мијатовић и Владан Борђевић. Први је полемисао са ставовима *Раденика* о градњи железничке пруге у Србији. То није било само војно-стратешко и друштвено-економско питање. Железница је постала и политичко питање, тим пре што је одлуку о њој имала да донесе Народна скупштина према владином предлогу.

О томе је *Раденик* донео три чланка: „Треба ли нам железница?”,¹⁸¹ „Требају л’ нам жељезнице?”¹⁸² и „Пожаревачка железница”,¹⁸³ Аутор првог чланка вероватно је Анта Алексић, официр у оставци из Карановца (Краљева), другог Атанасије Вучковић из Београда, такође официр у оставци, који се школовао у Москви и био члан „Српске-Југословенске општине” у Петрограду, у којој је активну улогу имао Светозар Марковић. Трећи аутор није познат, али је такође био војно лице (можда Јеврем Марковић). Сва три аутора, иако су живели у различитим градовима и разликовали се донекле у својој аргументацији, били су против железнице, и то из политичких, економских и војних разлога.

Тон полемици у *Јединству* са *Радеником* о грађењу железнице дао је Чедомиљ Мијатовић.¹⁸⁴ Што се тиче војно-стратешког аспекта овог питања, *Јединство* је донело чланак „једног војника” под истим насловом као и расправа Чедомиља Мијатовића, али с поднасловом „с војничког гледишта”.¹⁸⁵ Режимски листови, наравно, бранили су политику владе која је преговарала са бечком компанијом *Бара* Хирша.

Либерална опозиција била је такође против грађења железнице тог тренутка. *Млада Србадија* је донела чланак Анте Алексића о том питању, уз редакцијску напомену да не држи да је грађење железнице у Србији тог тренутка „удесно”. Економско и политичко стање у Србији је такво да она не може истовремено и да се наоружава и да плаћа железницу, да нема снаге да мрежу путева удеси онако како је по њу најпробитачније. Стога је *Млада Србадија* била мишљења да тек после свршеног питања о ослобођењу може доћи на ред питање железнице. Онда би и босанска пруга престала бити турска и постала српска.¹⁸⁶

Застава је пренела писање *Раденика* о железници, са кратким уводним коментаром о овом питању које је толико узбуђивало духове у српском друштву, наиме да у Србији све више узима маха мисао и уверење да је најпречи њен задатак да ослободи српски народ од Турака. *Раденик*¹⁸⁷ даје том задатку предност пред самим грађењем железнице кроз Србију. *Застава* наводи да би грађење железнице стајало годишње 180.000 дуката камате, одржавање пруге 250.000, амортизација око 60.000, дакле укупно 490.000 дуката, а да би донела једва 250.000 дуката, тако да би народ морао или

¹⁸¹ *Раденик*, 7—13. IX 1871, 41—44, 160—161, 167, 169, 175.

¹⁸² *Раденик*, 13—18. IX 1871, 44—46, 176—177, 179, 183; 13—19. X 1871, 55—57, 225—226, 227—229, 233—235.

¹⁸³ *Раденик*, 7. IX 1871, 41.

¹⁸⁴ *Јединство*, 21, 25. и 26. IX 1871, 196, 199—200, 309—310, 319, 320—321.

¹⁸⁵ *Јединство*, 30. IX 1871, 303, 327.

¹⁸⁶ *Млада Србадија*, 30. VIII 1871, 21, 305; А. Алексић, *Железница у Србији*.

¹⁸⁷ *Раденик*, 13. IX 1871, 45, 175.

у виду пореза или камате на зајам да доплаћује 240.000 дуката, а то чини готово један дукат на сваку пореску главу, или скоро још толико колико плаћа сада.¹⁸⁸

Српски народ („Турски народ”, како су га називали напредни савременици, који је Јован Грујић издавао као наставак ранијег плаћеничког *Напредка*) сасвим природно био је на страни режимске штампе у Србији, односно на страни владине политике у железничком питању. Гласило крајње деснице у Војводини успут се очешашало и о *Заставу* изјавом да „неће бити згорега, ако главне црте одговора (Чедомиља Мијатовића у *Јединству*) наведемо, јер не само да је предмет по себи већ важан и пажње достојан, него и сама *Застава* нашла је за добро а и налази, да штогод је глупости и грађе не само у *Раденику* него и у *Панчевцу* особито ако се ово Србије тиче, својим читаоцима да саопшти”. И овај лист се служи истом „видовданском” тактиком омаловажавања и грађе, те тврди како се види из неколико бројева *Раденика*, sine ira et studio речено (ученост није ни овде на одмет!) рад људи који можда о свему пре појма имају, али најмање о народној и државној економији. Ту су и стари аргументи о „незрелости” и „недоучености” људи око социјалистичког листа у Србији, то су „душевно слаби радници — који су, ако су и нужне школе учили, или све без испита довршавали (алузија на Светозара Марковића, аргумент који ће употребити и др Владан Борђевић) или су врло лоше сведоцбе о свом знању народне економије добити морали”.¹⁸⁹

Полемика о железници, која је у почетку имала бар неки изглед објективности и научности, убрзо је у *Јединству* прешла на ситне чарке о споредним питањима, на покушаје хватања противника у небитне грешке. Тако је у уводнику одмах по завршетку Мијатовићевог одговора на трећи чланак у *Раденику* о овом питању,¹⁹⁰ после тобожње намере да пређе преко примедби у *Раденику*,¹⁹¹ *Јединство* ипак одговорило да би наводно показало како људи око социјалистичког листа знају да полемишу. Док још није био познат претходни уговор са бароном Хиршом, тврдили су да се железница у Србији неће рентирати, јер неће имати више од 250.000 дуката годишњег прихода. Тај њихов навод не може бити истинит, јер кад би био, Хирш би у овом предузећу ризиковао свој новац са сигурношћу да ће претрпети губитак. На темељу бројева које су (аутори чланака у *Раденику*) понаместали како им се прохтело, ипак излази да годишњи приход мора бити много већи од 250.000 дуката, тако да би барон Хирш могао да намири трошкове обрта и да наплати интерес на уложени капитал.

Јединство је покушавало да објасни став *Раденика* овако: док се мислило да ће српска влада да гради железницу о свом трошку и ризику, онда се говорило да се неће рентирати. Сад кад једно приватно лице предузима да је гради, вели се да ће приход бити довољан, али ће цело ићи у џеп тог приватног лица. Сутра, кад би се влада збиља одлучила да железницу прави само о свом трошку, *Раденик* би поново викао да се железница неће исплатити.¹⁹²

¹⁸⁸ *Застава*, 24, IX 1871, 112, 2: „*Раденик*’ о железници у Србији.

¹⁸⁹ *Српски народ*, 26. IX 1871, 102, 1: Ч. Мијатовић, *Треба ли нам железница?*

¹⁹⁰ *Раденик*, 7. IX 1871, 41, 163—164: (Ј. Марковић?), *Пожаревачка железница*.

¹⁹¹ *Јединство*, 23. X 1871, 219, 365—366.

¹⁹² *Јединство*, 24. X 1871, 220, 369: У *Београду*, 23. октобра.

Раденик је одговорно тврђом да је рекао да се железница неће рентирати само првих година,¹⁹³ али је *Јединство* на то пребацило *Раденику* да или хотимице изврше ствари или је бескрајно забораван, јер је ваздан тврдио да се српска железница никад неће рентирати и позвало га да каже у ком је броју *Раденика* и на ком месту изнео ову тврђу (иначе ће сматрати да је и то по обичају *Раденика* — „скројено“).¹⁹⁴ Социјалистички лист је наравно одговорио *Јединству*,¹⁹⁵ али полузванични лист и даље је тврдио да није добио одговор на питање у ком је броју и на ком је месту *Раденик* говорио раније да се српске железница неће рентирати само првих година. На примедбу *Раденика* да услови штампе у Србији нису повољни за њега,¹⁹⁶ *Јединство* је одговорило да додуше може лако бити да су неповољни за њега, али су зацело повољнији за све оне који хоће да се држе објективности и да се крећу у кругу пристojности и невређања (наравно пишући славопојске намесничком режиму за добре паре).

Додуше, о објективности и пристojности и социјалистичког и полузваничног листа могло би се доста рећи, али најмање може да се користи у том смислу тврђа *Јединства* да се то наводно види и из околности што *Раденику* нико није бранио да искаже своје противжелезничке погледе, а то и даље запрема знатан део тог листа. Наравно, уредник *Јединства* се прави да не зна за интерпелацију Љубе Калевећа у Народној скупштини поводом полицијског брисања неких делова баш у чланцима *Раденика* о железници.

Што се тиче оградe *Раденика* против „кројења и извртања“, *Јединство* је писало да би могло, кад би му било стало до тога, да наведе на хиљаде примера у прилог његове тврђе, али наводи ипак само један у *Радениковом* извештају из Народне скупштине,¹⁹⁷ наиме писање његовог дописника да је известилац финансијског одбора прочитао извештај о владином предлогу „да се удари ђумручина на новине по 2 гр(оша) чар(шијска) од комада“, што није ништа друго до „кројења и извртање“, јер нити је влада то предлагала, нити је Скупштина донела такву одлуку, већ прихватила владин предлог да се за 5 грама тежине новина плаћа две паре поштарине.¹⁹⁸

Читаву полемику око железнице сумирао је Светозар Марковић пошто је то питање било решено у Скупштини у корист њене изградње усвајањем основа за уговор с бароном Хиршом.¹⁹⁹ Па ипак, иако би изгледало по оној народној „после кише јапунце“, Светозар је сматрао да треба рећи још неколико речи због тога што се у полемици железничко питање свело на једно споредно питање које је заклонило главну ствар, нарочито кад је Чедомиљ Мија-

¹⁹³ *Раденик*, 28. X 1871, 61, 251: (Св. Марковић), *Опет жељезница*.

¹⁹⁴ *Јединство*, 5. XI 1871, 227, 387.

¹⁹⁵ *Раденик*, 9. XI 1871, 66, 271: (Св. Марковић), *Београд*, 5. новембра.

¹⁹⁶ *Раденик*, 28. XI 1871, 61.

¹⁹⁷ *Јединство*, 14. XI 1871, 232, 399.

¹⁹⁸ Свакодневног препуцавања са страница *Јединства* на *Раденика* и његове сараднике има доста, готово увек у вези са унутрашњом политиком.

¹⁹⁹ *Раденик*, 28. X—11. XI 1871, 61—67: (Св. Марковић), *Опет жељезница. Место одговара г. Ч. Мијатовићу на његове нападаје на „Раденика“*. Овај чланак није забележен ни у најпотпунијој (иако са неким омашкама) библиографији Марковићевих радова Хенриха Писарека (*Библиографија рукописа, списа и кореспонденције Светозара Марковића, и рукописа и списа о њему, Дијалектика*, VII, 3, 1972, 143—167), иако је несумњиво његов.

тових у свом последњем одговору заборавио све што је *Раденик* говорио о железници сем рентирања.

Главни разлози аутора који су раније писали у *Раденику* против железнице били су војно-политички положај Србије, наиме они нису хтели да се гради железница, па чак ни да се преговара о њој пре него што би се решило српско питање бар у Турској. Сви остали разлози били су везани за овај основни разлог. Писци у *Раденику* говорили су само о томе хоће ли се она рентирати први х година. А Мијатовић, не обраћајући пажњу на значај тог рачуна, устајао је с највећом срџбом што се у *Раденику* не води рачуна о томе да ће се железница рентирати после 10—15 година. Србија, међутим, треба да се што пре спрема за рат. Војничка спрема захтева много жртава, да их народ једва и сада подноси. Ако Србија гарантује неком друштву да плаћа проценте на 3—4 милиона дуката или што је још горе ако уложи готовог капитала преко милиона дуката, како ће се она спремати за рат? Српски народ ће бити економски задављен теретом, плаћајући и за ратну опрему и за железницу. Још горе је што правећи железницу Србија се веже пријатељством за 10—15 година са Турском и Аустро-Угарском, огромни капитал уложен у ратни материјал лежи некористан, а код брзог усавршавања оружја кроз неколико година велики део тог капитала може постати неупотребљив. Истовремено, непријатељи Србије опкољавају је железницом и спремају се да је политички умртве. То може да се деси па макар се српска железница рентирала још првог дана и Србија добила неколико богаташа више, јер маса сељачког народа, а тиме и народна материјална снага била би исцрпљена железницом још више него без железнице.

Дакле, оно што је у *Раденику* било главно, Чедомиљ Мијатовић је узео као споредно, па га је или прећутао или сасвим мимогред споменуо. Кад би се то питање сводило само на то да ли ће се железница исплаћивати, онда би *Раденик* просто одговорио: ако има људи који су уверени да ће она донети велике добити, они ће сигурно наћи капитала да без икакве државне гаранције граде железницу — па нека је граде. Или ако држе да је за народ корисно да је сам гради, онда нека покажу тачан рачун да ће она доносити народу чисту добит, тј. да ће се исплатити сви трошкови и проценити на уложени капитал и остајати добит. Нико се није јавио да гради железницу без државне гаранције или што је исто без државне помоћи иако је она, по Мијатовићевом мишљењу, део „светске пруге“ којом ће појурити сва светска трговина између Индије и Европе. У *Раденику* је показано да не постоји никакав тачан предрачун шта ће коштати српска железница и на колики се извоз, увоз и провоз (транзит) може поуздано рачунати. Чедомиљ Мијатовић, који се неколико година бавио српском железницом с економског гледишта,²⁰⁰ није никад израчунао колико се робе из Србије извози и у Србију увози из онога њеног дела који ће се служити железницом, тј. да се бар зна колико је железница потребна српској трговини. Она није ни тачно трасирана, нити има икаквог пројекта из кога би се могло управо израчунати шта ће стајати. Зато све што се могло говорити о коштању железнице и њеном рентирању — према предрачуну министра грађевине на Народној скупштини 1870, и према трговачком билансу у *Државопису Србије* и према варошком становништву које би се служило железницом — морало је остати тачније или погрешније умовање и нагабање.

---

²⁰⁰ О железници је писао још 1868. поред Живојина Жујовића и Стевана Поповића (у *Каљевићевој Србији*).

Али постоје и други разлози. У *Раденику* је говорено више пута о једној науци која је поникла на Западу, коју је Светозар назвао „џифтинска-буржоаска економика“ или наука о капиталистичком газдинству. У тој науци се говори стално о „народном благостању“, али се подразумева богатство капиталиста уместо богатства народа. Једном речју, та наука излаже законе како се материјална добра производе и гомилају у рукама једне класе — мањине народа а одузимају већини.

Једно од правила те науке је да сваки савршенији саобраћај уопште је кориснији народу, јер доводи више потрошача и више произвођача у ближу везу, отвара нова тржишта производима и повећава им цену, па тиме даје бољу зараду произвођачу за његов рад, подстиче га на рад и на усавршавање производње. Разуме се, железница, као најсавршеније средство саобраћаја доноси сва та блага у највећој мери, а нарочито она везује народ са великим светским тржиштима и са богатим изворима сировина.

Међутим, Србија је још ретко насељена земља, где занимања нису разноврсна већ се већина бави земљорадњом, тј. скоро сваки за себе производи најосновније животне потребе; стога не може се ни на који начин рентирати савршенија земљорадња. Јер се она свуда код свих народа усавршава само са повећањем становништва и развитком индустрије. Код свих искључиво земљорадничких народа земљорадња се увек распростире у ширину, а не усавршава се. Отуда она појава код необразованих народа да се земља вештачки не побољшава, већ се кричи нова, обрађује се јака њива, а мршава напушта за неколико година. Отуда и појава код тих народа да сатиру свој капитал — шуме. Напослетку, отуда и општа појава да приликом судара два народа — индустријског (образованог) и земљорадничког (необразованог) други пре исцрпи и прода своју мршаву земљу првом и постаје његов надничар, него што се научи да ради земљу и пре но што сам постане индустријалац.

Сами услови Србије не дозвољавају народу да увећа своју производњу. За много година унапред железница ће изменити те услове. Они што говоре да ће железница повећати његову зараду, његову производњу никад не помишљају под именом народа огромну већину српског народа, тј. српског сељака, нити мисле да ће железница донети њему какве користи. Под именом „народне зараде“, „народног богатства“ подразумевају оно што и европски економисти, тј. богатство капиталиста.

Дакле, наставља Светозар Марковић, да би се повећала земљорадња потребно је образовање народа, развитак индустрије и извесна густина становништва. Уз то иде и веће удруживање народа. Давно је познато и у *Раденику* толико пута говорено да српски сеоски свет једнако пропада откако се почела рушити породична задруга. Али она је углавном пропала због необразованости и неувиђавности народа и због сурових појмова који су у њој владали. Очеvidно, удруживање народа зависи од степена образованости. Основни извор зараде српског народа — пољопривреда захтева сасвим друге услове за развитак а не железницу. И онај који заиста жели да повећа зараду народа морао би да потражи најпре непосредно те услове и да их створи, па тек онда да тражи оно што је од спореднијег значаја. Правило буржоаске економије „да је сваки савршенији саобраћај кориснији по народ“ сасвим је условно. Може важити за Енглеze и Американце, али не мора важити и за Србе.

Развитак једне гране производње може довести људе у другој грани производње да остану без занимања, па може бити и без хлеба. Тако је било у Енглеској и у другим индустријским земљама. Буржоаска економика кад говори да се повећало народно богатство

подразумева под тим само богатство господара земље и господара фабрика. Много већи део народа може при том постати још сиромашнији него што је био, али та већина не спада у „народ“ — то су бескућници, „пролетаријат“.

На једноставним примерима Светозар Марковић објашњава основне законе буржоаске економске науке. Може бити у самој ствари да се раније, кад се на једном парчету земље производила храна, добијало више производа по количини и по цени, која би се остварила кад би се продавала, али већи део тога производа трошили су сами произвођачи или како говоре економисти „већи део ишао је на радничку плату — најамницу“. Сада се можда производи мање вуње по цени него раније храна, али се мање и даје на најамницу, мање се дакле троши око производње, а већи чисти доходак одлази газди. А разуме се „само чисти доходак може служити за увећање даље производње“, тј. чиста добит претвара се у „народни капитал“, само што „случајно“ остаје у рукама капиталиста.

Тако исто у Србији последњих десетак година знатно се повећао извоз сировина — значи ли то да се произвођа и богатство српског народа повећавало за то време и да тај извоз значи вишак производње. Може бити да српски народ, тј. огромна већина сељака од тог доба једе много ређе пшеничног хлеба и меса, то се не зна, јер се о томе не води рачуна. Али свакодневно посматрање и права економска наука уверавају нас да извоз и увоз не може бити мерило да се види да ли се богатство правог народа увећало или умањило.

Код необразованог, искључиво земљорадничког народа, пољопривреда мора да иде само у ширину уместо у дубину, такав народ мора да исцрпљује своју земљу и на послетку да је продаје, јер не уме и не може да усаврши саму производњу. Мало по мало ствара се пролетаријат по селима, а земља прелази у руке трговаца, госпode и уопште људи који имају новаца. У то прелазно доба сваки капиталиста се тужи да послови иду рђаво, да су наднице скупе, да је мртвило у трговини итд. Све су те појаве повезане: маса сељачког света осиромашила је, раније је била купац код трговаца, који су трговали страним производима, и код занатлија, а продавац трговцима који тргују сировинама. Сада нема шта да се прода, ни шта да се купи. Нешто земље отишло је из његових руку и прешла у руке капиталиста, а што му је преостало све је мршаво, исцрпљено па слабо роди. Због пореза и других прилика многи сељак често прода сву храну, која је њему самом потребна, а доцније исту храну мора да купује од трговца, три и четири пута скупе него што ју је продао. Задуживање је неизбежно.

Прелаз из земљорадничког стања у индустријско могуће је управо тек онда кад се у народу нагомила маса људи бескућника, који живе од данас до сутра. У Европи је то ишло брже, у Србији спорије, али се то стање приближава лаганим али сигурним корацима. Разуме се, потребан је и текући капитал, стручно знање и радничка вештина па да се подигне индустрија. То се може лако добити са стране. Довољно је само да страни капиталисти увиде да ће нека грана индустрије у Србији доносити добит па ће је они сами подићи. Капитал је у данашњем економском поретку међународна сила. Никакве границе држава и никакви државни закони не могу да спрече његову власт над другим народом, који није у стању да сам својим радом створи капитал. Сада у Србији страни капиталисти продају своју робу и уместо ње вуку сировине из Србије. Али сваке године увози се више њихових производа него што може да се плати. Велики део њихове робе увози се на кредит, тј. на рачун будућег рада српског народа. То ће рећи да страни

капиталисти сваки пут су у самој ствари господари једног дела имања српског народа. Невидљивим путем страни капитал осваја један део кућа, њива итд. Због тога сваке године мора да се заради толико да може да се исплати рад странаца од претходне године заједно с великим интересом. У противном имаће би отишло на добош. Тако исто странци би индустријом завладали Србијом, кућама и фабрикама чим само набу рачуна да подижу индустрију у њој. Неће помоћи што у Србији постоји закон да странци не могу имати непокретне својине. Има примера да неки људи купују земљу за рачун странца. А мимо тога акција је средство да сваки странац, ма живео у Лондону или Калкути, може бити удеоначар у једној фабрици или железници која постоји у Србији, тј. може имати непокретног имања у Србији.

Србија све више долази под господство страних капиталиста. Светозар истиче да новчана оскудица, која се у Србији веома често појављује, о чему је говорио у чланку *Наш економски напредак*, долази отуда што је производња у Србији мања него потрошња, тј. што Србија све индустријске производе добија са стране. Али и кад се у Србији подигне капиталистичка индустрија, опет се неће излечити ове болести. Сељачки свет задужује се све више и земља прелази из руку сељака у руке капиталиста још брже у земљама где постоји индустрија. Негде брже, негде спорије, тек капиталистичка индустрија где год дође у додир са сељачком отима му земљу. И тек капиталиста наоружан знањем и капиталом почиње да побољшава земљу и да је обрађује по свим правилима науке, али сељак нема користи од савршеније земљорадње. Он постаје надничар или у фабрици или на земљи својих очева и дедова. Индустрија се не би развијала у капиталистичком свету кад сељачки свет не би непрестано избацивао нове и нове гомиле бескућника, и кад не би своју презадужену земљу продавао капиталисти, јер овај неће уложити свој капитал у неко предузеће док нема изгледа да ће имати чисту добит више но у ма ком другом предузећу.

Из свега овога види се јасно улога железнице у економском развоју народа. Она помаже да се више и брже развија овај процес у народу који се већ започео, тј. повећавање богатства једне класе људи и осиромашавање народа. Она није створила ово стање, она га само потпомаже. Ма да железнице повезују крајеве који производе сировине са насељеним индустријским и трговачким местима, опет гомила света трпи непрекидно глад. Железничка пруга не спасава народ од глади, као што веле буржоаски економисти, јер је глад радног света производ самог начина производње.

Железница подиже цену земљи кроз коју пролази, али повећане цене користе само капиталисти који уме и може да шпекулише са земљом. Зближавање људи, развитак људи, развитак друштвених односа — све то доноси железница, али само једном делу народа. Али она копа још већу провалију између образованог дела и огромне већине народа. Железница је најпоузданији пут капиталу да потчини себи рад необразованог, сиромашног народа, да га доведе у такво стање да не може ни да мисли на зближавање с другим људима, на друштвене односе и на своје образовање.

Бесмислено је стога говорити о српској железници која је део „светске пруге“ као да у њој лежи „тајна нашег материјалног благостања“, да је то „природни поклон који нам вреди милијарде“. То може да говори само онај који под „богатством народа“ разуме богатство неколико десетине капиталиста који би у ортаклуку са страним капиталистима исцедили Србију. Они би после 10—15 година без сумње подигли индустрију у Србији, али српски радник у

тим фабрикама био би пролетер, као што је данас на Западу. Они би можда завели и у Србији енглески систем фармерства, јер би за то време прекупили од сељака најбољу земљу поред железнице. Тада би се и српска железница зацело рентирала, али би српски народ скупо платио то рентирање. Развио би се и друштвени живот: кад наступи зимска сезона могле би госпођице и госпође из Алексинца, Крушевца и Јагодине за пола дана да стигну у Београд на бал или беседу, па би још имале времена да обиђу београдске дућане и купе ако што има по „новој моди“. Тако би се фини укуси и углађеност распрострајили по Србији, као што су пароброди разнели бифтеке и шампањ дуж Саве и Дунава. Ово неки цивилизатор и може рачунати у добит од железнице, али не и присталице *Раденика*.

За кратко време откако је *Раденик* почео да излази, наставља Светозар Марковић, највише се говорило о томе које су установе најпрече и најнужније српском народу. Сматрало се да су најнужније оне које користе целом народу или једном делу без штете другог дела. О неким од њих излагана су само начела, а за неке читаве пројекте, а не само опште „фразе“ да ће Србију „наука и рад“ материјално унапредити. Између осталог *Раденик* је донео више чланака о саобраћају него сви други листови скупа, на пример чланци о Морави и друмовима. Само се сматрало да за саобраћај у Србији није потребна железница, него напротив да је штетна за већи део народа. Напослетку, ако се железница просто сматра као једна државна мера која захтева неке жртве од народа, очевидно нема смисла да се троши снага на њу, кад постоје далеко прече потребе, на пример да се спрече поплаве, да се подигну школе за стручно образовање занатлијских, техничких и других радника или да се реформишу народне школе. За то су потребни велики издаци. Да би се дакле решило да ли је потребна железница ваља испитати све услове и све установе које су потребне народу за његово материјално унапређење, и које су прече од железнице. Тих услова нема.

Из свих тих разлога, закључује Светозар Марковић, за развитак српског народа потребне су многе друге установе пре железнице. Упоредивши пак парну железницу с другим средствима за превоз робе и путника нашло се да путницима радницима није потребна железничка брзина, јер је њихово време још врло јефтино; друго, да роба може да се превози исто тако брзо као и железница другим средствима која су за постојеће прилике далеко јефтинија. Онда и следи оно што је већ једном казано у *Раденику*: да је за савршенији саобраћај у целој Србији потребно да се учини Морава пловном, да се подигне мрежа добрих насипа, да се усаврши покретни превозни материјал, да се превоз путника и робе уреди, а где је потребно да се подигну коњске железнице. Парну железницу за међународни саобраћај да се изгради онда кад српски народ буде слободан и уједињен.

Народна скупштина је решила питање железнице. Као представник целог народа она има снагу да изда законе и да их изврши — против тога присталице *Раденика* не могу ништа радити, ма како била њена решења противна њиховим схватањима. Али ипак њихово мишљење о српској железници није оборено никаквим разлозима ни у штампи ни у скупштини.

Наравно, може се размишљати о оправданости или неоправданости оваквог става Светозара Марковића и *Раденика* о изградњи железнице. Али је једно јасно, њихов утицај у овом спору није могао да се порекне. Ристићев обавештајац писао му је једном како се по Београду разнео глас да је Народна скупштина одложила грађење железнице на годину дана, стога се сажаљева што је на

Скупштину дејствовао уплив *Раденика* и „остале му браће беспосличара”.²⁰¹ Народна скупштина заиста није одмах донела одлуку о изградњи железнице.

Чак и међу онима који нису прихватили ставове *Раденика*, који су сматрали да није у праву ако озбиљно мисли да ће Србија назадовати подизањем железнице, и истицали да то неће бити и не може бити у општекултурном смислу, ипак је било мишљења да су његови погледи, мада, по њиховој оцени, сувише скучени и једностранни, спасоноснији и благотворнији за српски народ него гледанше Чедомиља Мијатовића. Антоније Орешковић је писао да *Раденик* хоће да се Србија сачува Србима, а Мијатовић да је она земљиште којим ће тећи светска трговина, којим ће се ширити светска култура. *Раденик* говори као Србин, Мијатовић као космополит. Зло би било по сав српски народ кад би тврђења Мијатовића била истинита, па би се подизање и експлоатација железнице ипак предало страном друштву. Србија каква је сада нема се ничега бојати, сем да не постане земљиште којим ће тећи струја не наше него светске трговине, трговине дакле туђе а и користи туђе. Орешковић сматра да ако се железница гради, онда да је граде Срби сами, за себе, тиме ће остати у њиховим рукама, уместо да евентуално постане средство против њих, она ће бити средство за њих.²⁰²

11

Полемику са *Радеником* и првим српским социјалистима Владан Борђевић није почео одмах с њиховим вођом. Повод је био критички напис у *Раденику* о његовом предлогу да се у Београду подигне болница за сиротињу, о чему се огласио у *Српским новинама*²⁰³ нудећи га трговачким помоћницима, калфама и свим Београђанима без породице. *Раденик* је то пропратио ироничним коментаром како се „господин буржоа истакао да помаже као из милости дембелима радницима, и од којих он и његова братија живе, да помаже њиховим новцем!” На Западу заиста постоје заводи за чување здравља и помоћи у болести, али су они својина радника, њима управља одбор изабран од радника и доктори су њихове слуге а не господари. Удруженим радницима у Србији нису потребни Терзибашић да прима од милости новац или др Владан да им „с небеске висине” поклања докторске савете. Њима су потребни људи који ће ући у њихову средину, који се неће поплашити њихових дроњака, који ће имати срца да их окупе и братски се споразуме с њима о тој ствари.

Аутор, који се потписао „Један радник”, не верује ниједном господину да ће извршити све што је обећано у *Српским новинама* или посебној брошури, јер је предлог чиста утопија: обећавати радницима и сиротињи сваку удобност у болести и своје господарене над изворима тих удобности. Да је др Владан уместо овако „божанског” предлога у новинама и брошурама које су разнели његови лакеји, узео одобрење од полиције — кад се на жалост не може без њега — да позове раднике и сиротињу на скуп па да их опомене да почну мислити и о својим потребама, о лечењу својих рана, људи око *Раденика* не само што не би били против предлога, већ би упели из петиних жила да га умно и материјално потпомогну.²⁰⁴

²⁰¹ АИИ, ЗЈР, 3/849, 15. X 1871.

²⁰² А(нтоније) О(решковић), *Железничко питање у Србији*, Београд, 1871, 10—11.

²⁰³ *Српске новине*, 16. III 1872, 33, 188—189: Др. Владан Борђевић, *Отворено писмо*.

²⁰⁴ *Радник*, 31. III 1872, 35, 144: Један радник, *Сиротињска болница*.

Владан Борђевић, који је иначе био претплатник *Раденика* и, како је писао Светозар, није ништа писао о листу док му није било погођено самољубље критиком предлога о сиротињској болници (Светозар не зна да постоји много важнији разлог — звечећи намеснички дукати), најпре је одговорио у самом *Раденику*, оборивши се на „недотупавно” „припослато” тобожњег радника који нема ни толико поштења да се потпише испод опадања једне личности (уредништво је приметило да ће он изнети своје име у одговору, кад је др Владану толико стало до тога, јер га иначе не крије), већ се крије иза грма безимености за коју „уредништво не одговара” (то је формула коју су сви листови стављали уз прилоге у рубрици „припослато”) и баца се блатом. Не ради њега већ ради оних читалаца *Раденика* који га држе стога што немају избора, што је он поред своје социјално-демократске мете уједно и једини слободнији критичар јавних послова (др Владан се већ издваја од других читалаца *Раденика*) сматра да треба да одговори. Ствар је у томе, вели др Владан, што је наумио да подигне у Београду приватну а не „сиротињску” болницу, како то изврше „храбри и поштени” радник, иако зна да Београд има велику и добро уређену сиротињску болницу.

Аутор напада је чуо да у другим земљама има хиљаде радника који страдају од капиталиста, и видео какву велику улогу имају браниоци сиротних радника — и одмах за њега има и у Србији капиталиста и бедна радничка класа, па устаје као племенити витез од Ла Манче да се бори против аждаје која је можда само нека ветрењача. Он је видео да се на Западу раднички „арслани” боре против сваког предлога који није изишао из њихове него из грађанске средине (и он крсти сваког човека који није његов присталица ћифтом, као што немачки бурши зову филистером сваког грађанина који не банчи и не лоче пиво као они — примедба Владана Борђевића), па се бори против његовог предлога само зато што није изишао као решење једне „радничке” скупштине у његовом смислу. Додуше, сва радничка удружења у Србији која су поникла из његове радничке средине пропала су једно за другим (само, да ли је једини разлог наговештај др Владана, или су и ту мешани прсти оних који ће га платити за овакве „стручне” чланке?), али он опет остаје при томе да све ваља предузимати на скуптинама његових радника, јер зна да се онда има највећи утицај на гомилу необразованих људи кад им се замагљују очи како све што он ради бива по њиховој памети и вољи.

Владан Борђевић обећава да ће другом приликом говорити о томе да ли у Србији постоји „радничко питање” у западном смислу или само питање сиротиње,²⁰⁵ али ту прилику више није потражио на страницама „јединог слободнијег критичара” српских јавних послова, већ напротив на страницама критичара тог „слободнијег критичара” — на страницама полузваничног *Јединства*. Дакле, издвигавши ранији либерализам, чак радикализам, Владан Борђевић је постао главни полемичар, с тобожњим научним претензијама, са Светозаром и српским „комунцима”. Тако је почела жестока дискусија између Светозара Марковића и његових присталица и Владана Борђевића о томе да ли у Србији постоји или не постоји радничко питање.

Димитрије-Мита Ценић, јер је он био аутор критичког осврта на предлог Владана Борђевића, одговорио је — изоставивши све

²⁰⁵ *Радник*, 31. III (штампарска грешка, 2. IV) 1872, 36, 147—148; *Припослато*.

градње, које се могу „сакрити само под цилиндром и финим спољашњим изгледом” и уз наговештај да би га могао упоредити са Санчом Пансом, што би њему боље приличило као аристократи у свему — свом опоненту да није имао ниједног стварног доказа, већ једино је приметио да није тражио сиротињску већ приватну болницу. Ако под тим подразумева болницу која није званична, државна, онда је то и сам Ценић рекао; ако је сопственост једног лица, онда је то чиста превара, јер у отвореном писму није рекао да хоће да подиже властиту болницу, у којој ће, разуме се, као власник бити господар, већ је позивао раднике да се удруже по западном примеру и стваре такву болницу. Ако пак питање у Србији није радничко већ сиротињско, онда је тим горе, то је пауперизам, то значи да је Србија на ивици пропасти, тим пре треба јој помоћи и то радикалним средствима. Али није тако, и Владан Ђорђевић може о томе питању да говори само онима којима је читао Либерово „Све за слободу” награђено од пруског краља²⁰⁶ (алузија на предавање Владана Ђорђевића у коме се позива на ову књигу).

С висине свог друштвеног и стручног положаја („дипломирани оператор бечког универзитета, ислужени помоћник г. професора Биарота у Бечу, бивши *ordinirender Artz* у XI-ом кору *ц(еса)р(ске)* немачке војске, а садашњи шеф хируршког одељења београдске војне болнице” — како се сам звучно титулисао, обично аргумент у полемици оних који немају аргумената), он ће добацити Мити Ценићу да поред најбоље воље није могао да се наљути на његово брзоплето мешање у ствари за које није, млад и неук, дорастао (познати аргумент противника српских „комунаца” о незрелости и Бачкој недоучености; први га је употребио „Видовдан” против Светозара Марковића).²⁰⁷ И Владан вели да је осећао у својим прстима, док је био Бач, како се учено изражава, *finger scribendi*, кад је у глави било мало мисли а још мање знања, те позна то стање. Додуше, он и његово друштво у том стању били су скромнији, толико су поштовали јавност да се нису истрчавали са сваким душевним недоношчетом и са сваким Бачким „упраженијем”. Његов критичар је мало учио и научио, а пука незналица је без скромности (као што је скроман др Владан, дипломирани оператор Бечког универзитета итд.) и образа (као др Владан и његов „дукатовачки” морал у полемици, да употребимо један познати израз). Он саветује Мити Ценићу други пут добро да промисли пре него што истрчи у јавност, јер му се може десити да се потпише један радник, а сваки да се увери да је још Баче које не зарађује никаквим занатом ни свој насушни хлеб (то је такође омиљени аргумент реакције — „комунци” су људи без школе, без занимања шити имања, дакле немају све оне врлине тако драге буржоаским њифтама, као што ће се уосталом изволети изразити у Народној скупштини и господин председник министарског савета и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић; како ли се само то десило да у „либералном” намесничком режиму председник министарског савета буде баш министар полнице?), него га „туђим зубима” једе. Стога критичар, кад буде пријектно учио у једној грани науке једно седам-осам година, па кад тим озбиљно стеченим знањем буде учио и десети део услуга својим суграђанима које је он, др Владан, учинио за неколико месеци београдској сиротињи, онда ће с њим јавно разговарати. Кад Ценићу време буде једино имање, па од тог

²⁰⁶ *Радник*, 9. IV 1872, 39, 159—160: Димитрије Ценић, *И опет сиротињска болница*.

²⁰⁷ Б. Игњатовић, *Светозар Марковић и „Српска општина” у Петрограду, Историјски часопис* (у штампи).

јединог имања сваки дан буде поклањао позамашан део сиротињи, онда може рећи да он, др Владан, хоће да експлоатише сиротињу кад јој нуди потпуну негу за 10 гроша месечно. Што се тиче питања да ли у Србији постоји само сиротиња или радничка класа, Владан је изјавио да о томе разговара само са одраслим људима, и не у листу „неколицине Бака београдских бадавација“, који се не стида да се трпају међу поштене раднике, већ на другом месту. Ако Ценић прочита чланак *О сиротињи* који ће изићи у „Младој Србадији“²⁰⁸ или дође на његово предавање „Да помогнемо, браћо, правој сиротињи у Србији“²⁰⁹ које ће одржати у име београдске сиротињске комисије, и ако буде разумео научни чланак „Основне болести друштва, њихови трагови у Србији и како их ваља лечити“²¹⁰ који спрема за *Гласник Српског ученог друштва*, онда ће увидети да таква питања нису играчка за децу, па ће прионуту да учи, ако уопште није — кретен.²¹¹

Владан Борђевић је наставио нападе на српске комунце одмах после овог „Припослатог“, сада већ у опширном чланку. Већ друга година, пише он, неколико људи у Србији ради да оснује „радничку касту“, са свим циљевима које таква удружења имају на Западу, где их је стварна невоља створила. Невоља је доводила те очајнике, који заиста своју судбу ничим нису заслужили, до крвавих напрезања да се отму од својих крвопија или бар да се освете за неправду коју су им привилеговане касте учиниле. Пример за то је Париска комунa. Кад су париски комуници пропали, Владан Борђевић (ако можемо да му верујемо на реч), једини их је у кругу својих пријатеља (дакле, не јавно, у чланцима чији се аутор лако може препознати, као што чини Светозар) бранио (каква лична храброст др Владана!) од кевтања „бечких плаћених чивутских новина“ (али не и од кевтања плаћене штампе у Србији!). Владан Борђевић тврди да уме да поштује свачију борбу против ма каквог насиља. Али оно мора да буде стварно, а не у уобразиљи појединих неразвијених мозгова, јер то је онда душевна болест којој ће се мање образовани човек смејати, а прави пријатељ човечанства потрудити да потражи лека. Та је победа натерала и др Владана (наравно као „правог пријатеља човечанства“) да поклони оно неколико тренутака што му остаје за лични одмор (после силних брига о сиротињи у Србији) лечењу те болести која као да хоће и у Србији да ухвати корена (још како ће ухватити корена!).

У Србији, пише даље Владан Борђевић, нема још ни помена о индустрији. Једина фабрика сукна не би се могла подићи ни одржати да није помогла држава и ужичка општина; нема дакле ни здружених капитала који би многобројним машинама побијали цену ручном раду и остављале хиљадама руку без рада или приморавале да раде у бесцење. Штавише, тако мало има руку да се за тако прост посао као што је ношење цигала и малтера, за који не треба никакве спреме и учења, плаћа исто толико наднице колико малом чиновнику који се за свој рад школовао по 15 година (др Владан „заборавља“ да је „малом чиновнику“ надница обезбеђена, а простом носачу цигла није баш сваког дана). Ко је у Србији пролетер, а ко „буржоа“? Сви морају да раде ако хоће да живе, свако према својој спреми и изабраној струци. Ко живи у Србији на рачун другог?

²⁰⁸ *Млада Србадија*, 15. IV—22. IV 1872, 15—16, 227—231, 244—249: Др Владан Борђевић, *Сиротиња*.

²⁰⁹ Предавање је одржано на Бурђеждан (23. IV 1872, в. *Радник*, 26. IV 1872, 45, 181).

²¹⁰ Чланак није објављен.

²¹¹ *Јединство*, 12. IV 1872, 81, 166: *Припослато*.

Само ако хоће да ради свако може свуда да добије посао, и то до-бро плаћеног. Владан Борђевић наводи примере зараде амала, баштована, праља, која је боља мал' те не и од плате „указног чиновника“ који је најпре потрошио све што је имао док је свршио школе, а онда служно две-три године као практикант док стигне до своје плате. Дакле, тај званичник, доктор, инжењер, фактор — то је „буржоазија“, „ћифта“ — према језику „Раденика“, а сиромак калфа, слагач, амал, праља то су једини радници који стењу толико под јармом српске буржоазије (буди бог с нама — примедба Вл. Борђевића) да ваља основати нарочити лист који ће бранити само њихове интересе, који ће од њих саставити нарочиту радничку класу, тако да нема никаквих односа са ћифтама. Али како су сами покретачи *Раденика* добро знали да у Србији нема ни 10 њихових радника, који би дали 10 пара за раднички „орган“, ваљало је пригрлити цео презрени „либерални“ програм који није имао свој лист пошто је *Србија* престала да излази — те тако добити читалаца и осигурати му опстанак. Што је на тај начин „раднички“ лист издржавала „буржоазија“ — не мари ништа; социјални „демократи“ као и језуити имају тако широку свест да и код њих „циљ оправдава средство“.

Наравно, ово је прозирно подметање да су *Раденика* подржавали и они који нису били на његовој страни, само због опозиције. Али довољно је сетити се пребацивања левих либерала, рецимо Кујунџића, Светозару Марковићу и његовим истомишљеницима да нису хтели заједнички рад, па да се види колико је исправан горњи став Владана Борђевића. Ипак, он тврди да није реч о голој претпоставци, а за своје мишљење наводи два доказа. Први, отпадање 300 претплатника „Раденика“ чим је почео да показује своје право лице (ако опет можемо да верујемо др Владану, јер је *Раденик* показао „своје право лице“ још угледним бројем и својим програмом; број претплатника је можда нешто опао кад је влада почела отворено да га гони, па су се после притиска поплашили претплатници у службеном положају, а неки од њих још од самог почетка нису се усудили да га примају).²¹² Други, социјалистички лист ће пропасти чим се појави други на месту угинуле *Србије*. И то ће се скоро свршити (претња, иако нема друге *Србије*; усталом, то се заиста десило после три недеље, дакле ученост др Владана омогућила му је да се бави и пророчанствима). И паметни људи, по његовом мишљењу, морали су да читају *Раденика* само да не читају голе „стечаје“ и уводне чланке о стварима које се њих нимало не тичу (алузија на *Српске новине*; сем тога „стечајеви“ у њима највише се односе на продају сељачких имања, што др Владан није „приметио“, јер би се морао упитати шта ће радити науперизовани српски сељаци). Либерали од 1858. и млађи књижевници који су се придружили новој партији једино су одговорни, њихов нехат и унеколико леност једини су узрок што се *Раденик* и оволико може башкарити са својим утопијама, што је могао да наводи људе на удружења за која у Србији није било снаге, за која се унапред могло казати да ће пропасти, и која су сад у народу толико убила поверење у та удружења да ће тешко моћи и човек стварно, темељно образован побудити људе да се удружују (алузија на занатлијске дружине које су оснивали Светозар и његови пријатељи који, иначе, по оцени др Владана, нису довољно образовани).²¹³

²¹² АИИ, ЗЈР, 3/785, 5. VI 1871.

²¹³ *Јединство*, 23. IV 1872, 86 и 87, 180—181: Владан Борђевић, *Француски социјализам-комунизам и наши политички иштарци у Раденику*.

У међувремену у полемику о томе да ли постоји радничко питање у Србији ускочио је и великошколац Марко Пајић, један од најревноснијих Светозаревих следбеника.²¹⁴ У свом напису млади социјалиста је наговестио оно што су савременици знали,²¹⁵ наиме да др Владан „поје господеву“ за дукате, као и остала позната „братија“. Он му иронично додаје да према његовим „морским“ начелима излази како у Србији има само богаља и сиротиње, која ништа не ради, а радника и нема. Дакле, у Србији не владају она иста политичка и економска начела која владају у свим државама.²¹⁶

Пре него што је почео своје учено разлагање о томе како се зачео и развио француски социјализам и комунизам, који су српски „политички шипарци“ научили напамет и сваки час потезу кад год се разговара о неком друштвеном питању, Владан Борђевић је решио да се обрачуна успут и с Марком Пајићем, користећи исти метод потцењивања и вребања. За њега, уредништво *Раденика* је организована војска у којој има општеобразованих књижевника, стручних научника итд. Чим се једна од тих „одабраних снага“ истроши, омах ускаче нови борац на његово место. Чим се повукао Мита Ценић (он се, наравно, није повукао, али др Владан тако представља ствар), ускочио је други, ако ни то пак не помогне, онда ће се можда сам творац социјално-демократске „партије“ у Србији, „неодолими“ Светозар Марковић „снисходити“ да својом неумитном критиком сравни све са земљом (очевидно, др Владан зна да Светозар неће оставити његове чланке без одговора, па жури да их на овај начин унапред дискредитује). Додуше, Владан Борђевић сумња да ће Светозар кренути у борбу док сви социјалисти *minorum gentium* (учени доктор жели да се одржи на научном нивоу) не испуцају све своје фишке. Владан Борђевић покушава да дискредитује Марка Пајевића наводећи да је Српско учено друштво одбило његов превод Дарвиновог *Порекла врста*, подсмехнувши се и осталим аргументима, али у суштини заобилази да одговори на конкретна питања.²¹⁷ У ствари, користи исту тактику као у полемици с Митом Ценићем: шепурење властитом ученошћу и школованошћу, подругивање противнику, одбијање даље полемике. Том тактиком је желео да изазове главног теоретичара и пропагатора социјализма у Србији Светозара Марковића. Није морао дуго да чека. То је познати чланак *Радничко питање у Србији*.²¹⁸

Светозар је прихватио бачену рукавицу и узео у одбрану своје пријатеље и сараднике *Раденика* одговарајући равном мером „духовитости“ др Владана убиственом иронијом и необоривом аргументацијом. Светозар правда своје „мрско“ дело, тј. што се усудио да пише о питању које је Владан Борђевић свечано прогласио да не постоји, тј. о радничком питању у Србији. А то дело, како Светозар „скрушено“ признаје, изгледа још дрскије кад се узме у обзир да је Владан доктор са три дипломе, војни лекар, члан Српског ученог

²¹⁴ Марко Пајић је био искључен заједно са Живком Шокорцем из Велике школе због учешћа у познатој буну великошколаца 1870. Жално се из Цириха, 21. X 1870, Народној скупштини, али је она одбацила његову жалбу као неумесну (АС, НС, 1871, кут. 2, бр. 165).

²¹⁵ Милан Б. Милићевић је записао у свој дневник да је Владан Борђевић добио од намесника 200 дуката за ове чланке (АСАНУ, 9327/4).

²¹⁶ *Радник*, 21. IV 1872, 43, 175—176: М. Пајић, *Има ли радничког питања у Србији*.

²¹⁷ *Јединство*, 26. IV 1872, 88, 184: Владан Борђевић, *Француски социјализам-комунизам и наши политички шипарци у Раденику*.

²¹⁸ *Радник*, 23. IV—17. V 1872, 44—51: (Св. Марковић), *Радничко питање у Србији*.

друштва и, што је у овом случају најважније, човек који је, по сопственом признању, постао знаменит својим заслугама за сиротињу. Светозар, напротив, нема никакве докторске дипломе, није члан никаквог ученог друштва, нема никаквог сталног положаја у друштву, а највећа дрскост пак је то што се његов „смерни рад“ штампа у листу који је др Владан некад, кад је већ био доктор, неколицине Бака бадавација”. Светозар парафразира свог опонента кад каже да не зна да ли је и др Владан некад, кад је већ био доктор, имао „у прстима *furor scribendi*, а у глави мало мисли и још мање знања”. Али се др Владан нашао у средини, или тачније на дну либералне странке, тиме што је почео да говори како се посветио науци и начелу, и да није више време ни радикалној ни каквој другој опозицији. Он се није задовољио тиме да само лечи људе, већ је почео посебно да лечи сиротињу, али не из човекољубља него у име неког друштвено-економског начела по коме у Србији нема радника и радничког питања, већ само сиротиње и сиротињског питања, па хоће филантропијом да реши то питање.

Намесничка влада, међутим, постарала се да овај одговор Светозара Марковића остане недовршен, као и његов „Одговор на отворено писмо др Владана Борђевића”,²¹⁹ јер је *Радник* у међувремену био угушен. Али Светозар је ипак одговорио издавши као посебну брошуру *Одговор др Владану Борђевићу на његово „Отворено писмо,, у „Јединству”* (Нови Сад, 1872); поред тога што је полиција забранила, као и друга његова издања у Новом Саду, и хапсила напредне људе код којих би је наша, она је продирала до читалаца у Србији. Светозар се осврнуо на чињеницу да је полиција постала савезник Владана Борђевића, да је угушила *Радника*, а да *Јединство* није допустило никакву противну изјаву (да ли је Светозар можда покушао да одговори у *Јединству* с обзиром да су у њему штампани и напади Владана Борђевића?). Победоносни „поборници” (Светозар хоће да каже победоноци) француског социјализма и комунизма прославили су победу др Владана; Светозар га и оставља у том друштву кога се већ давно удостојио, али наставља свој разговор с њим. Одговоривши на његове нападе у погледу личног живота и школовања, Светозар је изнео и многе чињенице о свом раду, *Раднику* и његовом програму. Изнео је и своје схватање о радничком питању у Србији. Али је навео и један податак који речито говори о методу његовог опонента.

Кад није могао да побије аргументе Светозара Марковића у полемици, Владан Борђевић је, наиме, прибегао опробаном средству којим се служе сви они којима понестану стварни аргументи и одговори на изнете чињенице опонента — лажи и клевети. Тако је он изнео тврђу да се код Светозара Милетића „може читати писмо, које је г. Светозар Марковић са неколицином писао кнезу Николи, у коме му обећавају да ће његова династија владати у будућој српској држави, ако само узмете да с њима почне рат за ослобођење”.²²⁰

Ово подметање, на иницијативу намесника, свакако, имало је двоструку намену. Њима је била позната намера УОС 1871, а Светозара Марковића и његових истомишљеника 1872. да дигну устанак за ослобођење Јужних Словена од турског ропства и натерају српску владу да зарати, па су желели, прво, да компромитују главног покретача те акције, јер је у *Србији на Истоку* јасно рекао како замишља ослобођење и уједињење српског народа, оптужбом да

²¹⁹ *Радник*, 23. IV—17. V 1872, 44, 49—51: Св. Марковић, *Одговор на отворено писмо др Владана Борђевића*.

²²⁰ *Јединство*, 26—27. IV 1872, 89—90, 185—186, 188: *Притослано. Отворено писмо г. Св. Марковићу од др Влад. Борђевића*.

нуди другој (тачније трећој) династији власт у ослобођеној и уједињеној Србији, чиме изневерава остварење „велике идеје„ кнеза Михаиџа. А баш тиме су се намесници радо китили, наравно видећи у томе и своју улогу под скиптром кнеза Милана. Друго, да исту сумању прећутно баце и на Светозара Милетића, који је у току тих комбинација.

Одговор Светозара Милетића на ову провокацију био је кратак и јасан: „Овога писма не може нико код дра Милетића читати, јер га у њега нема, нити га је било.“²²¹ Владан Борђевић је одговорио да је могуће да се „оно фамозно писмо комунисте и републиканца“ Светозара Марковића (некадашњи „републиканац“ Владан Борђевић, аутор *Народа и великаша*, у монархистичкој Србији назива свог дотадашњег пријатеља републиканцем док се налази у монархистичкој Аустро-Угарској као политички емигрант, а још тај републиканац и комуниста пише једном кнезу!) „Монарху Црне Горе и Брда“ не може читати код Милетића, остављајући свом пријатељу по чијим је доказима ту тврдњу написао да јавно протумачи како то да Милетић не зна за писмо, али је и даље остао при томе да апсолутно није истина да тог писма нема, и да га није било, јер се узда да ће сам Светозар, и то скоро, признати односно морати да призна његово постојање.

Милетићев коментар је опет био кратак и јасан: кад уредник *Заставе* каже да се нешто код њега не налази, нити налазило, онда те речи могу прибавити Владану Борђевићу веће уверење, него оно што лежи у његовим речима „могуће је“. Међутим, сваком стоји до његове воље мера његовог уверења, али има људи (Милетић удара Владана преко носа) којима је истина и измишљање (курзив Милетића) подједнако оружје за њихове циљеве. Милетић је такође изјавио да би радо чуо јавно тумачење непознатог Владановог пријатеља.²²² На Владанову реплику да апсолутно није истина да тог писма нема, и да га није ни било, Милетић је приметио да не може знати каквих писма у свету иначе има, пребацивши при том Владану да „монархом“ Црне Горе и Брда обично »Neue freie Presse« у свом охолост, надувеном поносу о величини Немачке и њеног цара, говори о кнезу Црне Горе, па и саме Србије, а Србину, ма како се поносио, не приличи такав подругљив израз употребити према црногорском кнезу и онда када би се јавно исповедао за републиканца (танана алузија на бивше републиканство Владана Борђевића) или смео да се тако и о своме кнезу изрази²²³ (друга танана замерка, Владан наравно не сме да се изрази тако о свом кнезу).

Светозар Марковић је одговорио да је поодавно послао *Раденику* своју реплику Владану Борђевићу на његово отворено писмо у *Јединству* у коме је овај између осталих измишљотина рекао да је писао кнезу Николи и нудио му круну (Србије), али одговор није изишао. Полиција у Београду чинила је свакојаке сметње и забране уредништву *Раденика*: да се штампају Светозареве одговори о радничком питању у Србији (најпре, пошто је први одговор штампан, штампару је било забрањено уопште да штампа Светозареве чланке; после два-три броја пустили су чланака, али без његовог имена); у уредништву је вођена полицијска истрага без икаквог основа; узапћен је број 50. *Раденика* у коме није било ничега против закона у Србији или против владе, сем што је био наставак његовог одговора *О радничком питању у Србији* и прештампана *Опаска* из *За-*

²²¹ *Застава*, 30. IV 1872, 51, 4: (Св. Милетић), *Опаска*, I.

²²² *Јединство*, 27. IV 1872, 90, 188.

²²³ *Застава*, 10. V 1872, 55, 4: (Писмо Вл. Борђевића, Београд, 5. маја 1872).

ставе која се тичала Владана Борђевића (*Јединство* није хтело да прештампа поменућу *Опаску* — примедба Светозара Марковића). Из свега тога он је закључио да је полиција узела у заштиту др Владана и његове измишљотине, тиме што не допушта да се у Србији овај обелодани као обичан лажов и денунцијатор, што у ствари и јесте и што би се и видело кад би полиција и штампарска цензура пропустили његов одговор у *Раденику*. Светозар изрично побија тврђење да је икада писао некакво писмо црногорском кнезу, а најмање „фамозно“ о нуђењу круне.

Приликом сусрета Владана Борђевића и Светозара Марковића код Светозара Милетића у Новом Саду, Борђевић је рекао да је за писмо дознао од Мите Ракића, који је потписао то писмо. Светозар је тим поводом написао да веома жали ако је његов пријатељ Мита Ракић дошао до тога да буде крпа којом ће др Владан обрисати једну своју прљавштину. Реч је о томе, објаснио је Светозар, да су 1870. године, кад се говорило о одржавању годишње скупштине УОС на Цетињу, четири члана Омладине из Цриха писали управо Светозару Милетићу (а не преко њега кнезу Николи — Светозарева примедба) и учинили Милетићу један предлог који је био заправо противан „нуђењу круне“ кнезу Николи. Светозар није хтео тог тренутка да изнесе садржину писма, али је позвао Миту Ракића да јавно одговори коме је било упућено њихово заједничко писмо и шта је у њему предлагано — кад га је већ др Владан изнео пред јавност у изопаченом облику.²²⁴

Владан Борђевић је очигледно знао за покушаје Мите Ракића да добије премештај за Београд и рачунао да овај у том тренутку неће се усудити да изнесе праву садржину писма и стварног примаоца и тиме демантовати његову лаж (није познато да ли је Ракић било кад и било на који начин одговорио на Светозарев позив).

У нападима на српске комунце и њиховог предводника Владан Борђевић је добио подршку *Видовдана* (чију би иначе добио!). Наравно, уводничар реакционарног гласила није могао да почне другачије до нападима на Интернационалу, „странку велику бројем, која ни на шта мање не иде до на то да овлада свим државама, свим народима, и то којим му драго средствима“, чији је програм (*Видовдан* то понавља ко зна по који пут) „непризнавање било какве власти, и идеал анархија, непризнавање права власништва (придржавајући се можда Прудонове изреке: „Имање — то је крађа!“ — примедба *Видовдана*), према томе одбацивање права наследства (а шта и да се наследи кад нико ништа нема? — примедба *Видовдана*), одбацивање брака (уздицање страсти као врховни живот, као код животиња — примедба *Видовдана*), презирање отаџбине (сва је земља отаџбина човекова — примедба *Видовдана*). Све што је плод позитивног разума и науке, искуства и организованог морала, верских осећања и племенитости духа, та „свесветска странка“, која има присталица а можда и агената и међу Србима (јасно је на кога циља *Видовданов* уводничар) одбацује, презире и предаје смрти и коначном уништењу.

Пошто је тако створио лажну слику о Интернационали, за коју зна шта неће али не и шта хоће, јер нема позитивног програма, у чему је апсурдност те велике странке (*Видовдан*, односно Милош Поповић, скаче себи у уста, поред свих измишљотина о њеном програму, и члановима, ипак мора да призна њену велику бројност), чланак прелази на непосредни повод. „Ми не пишемо све ово за то

²²⁴ *Застава*, 12. V 1872, 56, 4: *Припслано*. Изјава Св. Марковића, Нови Сад, 10. маја.

што бисмо те људе узимали да су за нас страшни, нити што бисмо их се бојали (зато ли је онда силом угушен *Раденик*?). У Србији радничко питање не постоји, нити постојаи може још бар за сто година, а Интернационала тражи своју војску само у редовима пролетаријата. Она неколицина што истурају код нас заставу Маркову, само су генерали без војске и ни сами по свој прилици не знају шта и зашто тако раде. Један од честитих младих људи (др Владан, наравно) већ је рекао да је главни војсковођа Интернационални у Србији то постао тиме, што ништа није учио и плива само у ваздуху с целом својом личношћу. О 'интернационалцима' у Србији ни говорити се управо не може а да се човек не насмеје."

Кисео је био тај смех! Зар се може смејати режимски новинар кад су очекиване намесничке паре зелено грожђе на високој грани, а „комунци“ кост у грлу.

Приписујући хтење да се све збрише, а неспособност нешто подићи главама ненормалних људи, *Видовданов* уводничар завршава опет антикомунистичком тирадом да друштво још није мртво тело, да се неће дати парати за живота, пре ће бити да ће друштво из своје средине избацити овакво ђубре, као што море избацује лешине.²²⁵

Тачно, доиста, само што је политички мртавац управо био „Видовдан“, чак толико политички мртав да га ни „либерални“ намеснички режим није хтео да прихвати. А *Раденика* су се бојали толико да су га силом угушили, иако је то било — „ђубре“!

12

Тек сада може да се каже тачно како је дошло до престанка излажења *Раденика*. Јован Скерлић је написао да је први социјалистички лист у Србији био забрањен простом полицијском наредбом.²²⁶ Ово његово тврђење дуго се одржало, иако није тачно. „Либерални“ намеснички режим Ристића и Блазнавца није званично забранио ниједан лист који је излазио у Кнежевини, јер би то било у супротности са „слободом“ штампе (онако како су је озаконили у Закону о штампи, и тумачили по својој вољи; уосталом, Закон о штампи, који је Народна скупштина изгласала 23. октобра 1870. године, предвиђао је да трајну забрану излажења неког листа може једино да изрекне редовни суд, а то би ипак теже прошло без непожељног одјека у домаћој и иностраној јавности и штампи).

Примењена је, у ствари, друга тактика: забранама појединих бројева (то су искусили *Решето*, *Млада Србадија*, *Враголан* и *Раденик*), што је било и морални и материјални губитак; званичним или приватним тужбама које су повлачиле притвор, суђење и затвор; „званичним исправкама“ које су заузимале део простора у листу и објављиване без права приговора; поштанским „неуредностима“ (слањем листа „грешком“ у друго место а не на праву адресу, што је с обзиром на саобраћај у Србији значило велико закашњење) — уразумити непослушног уредника или издавача, а ако ни то не помогне, довести га потом у физичку немогућност да ради на листу (хапшење уредника *Решета*, емигрирање Светозара Марковића пред опасношћу од хапшења и суђења) или да сам одустане после превентивног хапшења.

На првој страници претпоследњег 50. броја уредништво је објавило „званичну исправку“ са тврђом да су неки подаци у

²²⁵ *Видовдан*, 18. V 1872, 102, 1: У Београду, 17. маја.

²²⁶ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, 69.

чланку Стевана Милићевића, који је постао уредник после повлачења Буре Љочинћа, „Спасена је сиротиња”,²²⁷ како је „признао” сам аутор, измишљени и нетачни. Ако додамо да је чланак против Владана Борђевића, онда ствар постаје јаснија. Уредништво је најавило одговор, који је требало да изиђе у првом наредном броју. Баш кад је требало да изиђе из штампе тај број, 11. маја 1872, Стеван Милићевић је ухапшен.²²⁸ Уместо одговора, уредник је морао да пише *Изјашњење* о чланку новосадског сарадника Боке Мијатовића *Међународна задруга радника и борба за јединство и слободу међу људима* у коме је аутор изнео да је Христос био револуционар и комуниста.²²⁹ Милићевић је јавно изјавио да не дели мишљење писца и да се „каје што му је то у лист ушло”.²³⁰

Ово се десило свакако под притиском црквене хијерархије, која је поред владе, полиције, незваничне цензуре и режимских листова била против „комунаца” и њиховог органа. Још у јулу 1871. године митрополит Михаило је препоручивао влади да спречи ширење атенстичких мисли које разносе агенти Комуне у *Раднику*,²³¹ а почетком септембра говорио скупштинарима у Крагујевцу „против лажних учитеља”. Последњи 51. број изишао је 17 маја 1872. (десет дана после претходног, иако је редовно излазио три пута недељно!), а Милићевић је пуштен из притвора 16. маја,²³² што значи да је изјаву писао у затвору, још док је лист био у штампи. Тачан је, стога, закључак да је највероватније пуштен из притвора тек пошто је обећао да неће наставити издавање *Радника*, односно да у ствари није ни имао другог избора него да обустави лист или да поново иде у затвор.

У уводном чланку последњег броја *Наш раднички програм* (чланак је остао недокончан), одговарајући на тврђњу у „Отвореном писму” Владана Борђевића да је *Радник* изнео неки „фалишан” програм само да превари своје читаоце не би ли му плаћали лист а да је прави раднички програм изишао негде у Панчеву, Светозар је отворено изјавио да је програм његовог листа од самог почетка био социјалистички, и да је *Радник* био доследан том програму. Светозар Марковић износи основни део програма по коме се разликује од других напредних партија — економски део. Људи који хоће потпуну слободу, једнакост и братство свих људи, пише Светозар, несумњиво хоће и неограничену слободу штампе, састанака итд. Сваки добитак у смислу ма какве „слободе” очевидно олакшава даљу борбу за добијање већих слобода. Социјалисти не ограничавају свој рад само на то да се задобије ова или она слобода, већ иду све даље имајући пред очима своју крајњу мету. Тако су радили и српски социјалисти.

Али српски народ је раскомадан, опасан непријатељима, у једним крајевима заробљен (алузија на стање у Србији) и притиснут страном тиранијом у другим. Осим борбе за унутрашњи развитак, потребно је ослободити се спољних непријатеља, који га ометају

²²⁷ *Радник*, 26—30. IV 1872, 45—47, 185—186, 189: (Ст. Милићевић), *Спасена је сиротиња*.

²²⁸ М. Бјелица, *Забрана 'Радника', Зборник Историјског музеја Србије*, 11—12, Београд, 1975, 135.

²²⁹ *Радник*, 29. III—2. IV 1872, 34—39: (Бока Мијатовић), *Међународна задруга радника у борби за једнакост и слободу међу људима*.

²³⁰ *Радник*, 17. V 1872, 51, 205: Ст. Милићевић, *Изјава*.

²³¹ Драгослав Јанковић, *О друштвено-политичким приликама у доба Париске комуне*, 198.

²³² М. Бјелица, *Забрана 'Радника'*, 135.

да ослободи оне делове народа који су подјармљени непосредно. Разуме се, људи који хоће потпуну слободу, једнакост и братство људи, морају хтети и ослобођење од страних непријатеља. Сваки корак у том правцу средство је и прилика да се социјалисти приближе својој крајњој мети. И српски социјалисти су тако радили.

Имајући у виду стално главни циљ, у програм српских социјалиста ушло је, поред унутрашње слободе, тј. захтева за таквим политичким установама које по либералним појмовима ујамчавају слободу личности, и ослобођење од спољних непријатеља, и „проповедање оних начела, на основу којих социјалисти теже да оснују нов друштвени строј”.

Износећи такав програм и старајући се да га остваре, српски социјалисти су се борили истим оружјем као и цео свет, служили су се „уставним средствима” и старали су се да их увеличају.

Узалуд се Светозар Марковић позивао на „уставна средства”, намера *Радника* да проповеда борбу за ново друштвено уређење (и то износећи „подробније” основни део социјалистичког програма, како пише Светозар), и да поново претреса осетљива политичка и друштвена питања (међу њима и питање постоји ли радничка класа у Србији, томе је посвећен његов чланак *Радничко питање у Србији*, утук на писање Владана Борбевића) није наишла на одобравање власти.²³³ Тим пре што су оне схватиле да ни емиграција Светозара Марковића,²³⁴ ни сва остала средства неће уплашити српске комунце, и да остаје само хапшење уредника и насилно гушење листа.

Карактеристично је, на пример, да ни *Јединство* а посебно ни *Видовдан* нису ничим изразили своје разумљиво и природно ликовање што је *Раденик* престао да излази. *Видовдан* је донео сасвим кратку белешку: „Овдашњи лист ‚Раденик‘ објавио је да за неко време престаје излазити.”²³⁵

Видовдан је у ствари имао у виду обавештење „Уписницима ‚Раденика’” којим им је јављено да лист за неко време неће излазити. Да ли је уредник Стеван Милићевић, који је потписан, гајио наду да престанак није коначан, или није хтео одмах да призна пораз, тек он је писао „ко не би хтео чекати док лист опет почне излазити, може своје новце добити од г. Буре Љочића, инжињера.” Они пак који су дуговали умољени су били да истом што пре пошаљу новац.²³⁶

Јединство пак донело је у једном допису кратку заједљиву напомену: „Овом приликом изјављујемо највећу захвалност ‚Раднику’ што је ‚кајући се’ с публиком растао.”²³⁷ Очигледно, оба листа су добила миг да о томе не пишу како би се прашина подигнута хапшењем уредника и насилним онемогућавањем даљег излажења *Раденика* што пре слегла. У прилог овом мишљењу иде и чиње-

²³³ *Радник*, 17. V 1872, 51, 205: (Св. Марковић), *Наш раднички програм*; М. Бјелица, *Забрана ‚Раденика’*, 135.

²³⁴ Ристићев обавештајац Тома Павловић редовно га је извештавао о везама београдских „комунаца” са њиховим предводником у емиграцији. Тако му је јавио да се на Сави 22. фебруара 1872. видео са Јевремом Марковићем који је полазио са својом женом за Земун да би се састао са братом Светозаром који је из Новог Сада дошао тамо (АИИ, ЗП, 3/883, 22. II 1872). Седмог марта му је јавио да је Светозар опет дошао у Земун и да су код њега ишли Паја Михаиловић и Андара Николић (АИИ, ЗП, 3/888, 7. III 1871).

²³⁵ *Видовдан*, 23. V 1872, 106, 2: *Београдске новости*.

²³⁶ *Српске новине*, 20. V 1872, 60, 353: *Уписницима ‚Радника’*.

²³⁷ *Јединство*, 30. V 1872, 116, 240: *В. Лозница, на Спасовдан*.

ница да су *Српске новине* поменуто обавештење његовим претплатницима штампале само једном, док су други огласи из истог круга људи објављени три и више пута (једино ако је Стеван Милићевић платио само за једно објављивање).²³⁸

О престанку *Радника*, поред Светозара Марковића, највише је писао Милан Кујунџић; он је навео два разлога. Први, *Радник* је „под оштрим сечивом“ Закона о штампи „обамо“ не навршивши ни пуну годину (временски) свог опстанка. Члан 25 Закона о штампи протумачен је штампарима тако да су они одговорни не само за форму (графички изглед листа) него и за најскривенију садржину самог списка (изузимајући грађу приватних лица; Кујунџић има на уму рубрику „Припослато“), тако да су и они узели у руку цензорску писаљку о свему што се тиче јавности и званичности, још и пре него што дело прође кроз полицијске руке. Кујунџић је с правом писао да такво двоструко таторство није давало маха добром листу да примамљивом садржином придобије много читалаца а тиме и да прикупи и издржава више ваљаних сарадника, нити пак је давала прилику јавном мњењу да се може покренути из своје равнодушности, те да оно властитим слободним утицајем изазове престанак листа који није подесио свој правац.

Сем тога, додатком Закону о штампи постало је кажњиво и једноставно казивање мишљења не о појединим лицима него о простим друштвеним облицима. Онда је главни писац и покретач *Радника* (тј. Светозар Марковић) дошао у опасност да хтео не хтео побе у Пожаревац и тамо у самоћи поново размисља „о друштвеном поретку“, те је морао да се од ове опасности уклони са „београдског бојишта“ у другу земљу. Дуг штампарии довео је до тога да *Радник* остане „непомичан и без крила“.

Овде ћемо учинити једну дигресију. Иако то не каже изрично, Кујунџић очевидно као и други савременици наводи као разлог за емигрирање полицијско-судску оптужбу због књижице *Неколико чланака*. Ипак, то је било, изгледа, само изговор, а прави је разлог целокупна његова делатност, али и нешто посебно. Ристићев обавештајца Тома Павловића пренео му је разговор са Јевремом који му је рекао да је Светозар морао да оде у Нови Сад да би „избегаво апс и несрећу која му је свакога минута пристајала“, и да се неће вратити до пунолетства кнеза Милана. Јеврем је додао: Светозар је написао и изнео пред свет истину — прво, да је Блазнавац, још као војни министар кнеза Михаила, био издајница не само кнеза него уопште „народне среће“; друго, што је Блазнавцу речено да ће бити „Вукашин II“, и то кад кнез Милан прими владу у своје руке; сад се не би смело ништа извршити пошто су (намесници) до пунолетства одговорни народу; треће, оно што је скупштинарима „припослато“ чињеница је, а пошто се у Србији истина и чињенице најстроже осуђују и кажњавају, а дознали су да је власт неколико проклувала да је Светозар писац истине, а „глуши народ“ истину не прима но шеретлуке и лажи, Јеврем је био принуђен да каже брату нека избегне казну и несрећу и нека живи о његовом трошку до бољег времена.²³⁹ „Припослато“ скуп-

²³⁸ На пример књижевни оглас о изласку књиге *Потчињеност женскиња* (која је могла да се добије у уредништву *Радника*, код преводилаца и у књижари В. Валожича; *Српске новине*, 28. VI 1871, 76, 388; поновљено и у бр. 77 и 78) или о смањењу цене исте књиге са 10 на 6 гроша (*Српске новине*, 6. I 1872, 4, 16; *Књижевни оглас*; поновљено у бр. 5, 6 и 8).

²³⁹ АИИ, ЗЈР, 3/873, 29. I 1872. Управник вароши Београда Јаков Туцаковић јавно је Радивоју Милојковићу, 23. септембра 1871, да је Светозар Марковић давао на читање „пашквилу“ Сими (Симићу; АИИ, ЗЈР, 25/371, XXV/13; *Св. Марковић, Поводом стогодишњице смрти*, 25—26).

штинарима изгледа су оне „лашквилс“ које су посланици добили пре почетка заседања Народне скупштине; у њима је, вероватно, било речи и о намеснику Блазнавцу посебно. У чему је пак овде „кривица“ Светозара Марковића засад се не може одговорити. Али да је могла бити озбиљан разлог за уклањање испред полиције — нема сумње. А и за брзи престанак његовог листа такође.

Вратимо се Кујунџићу и његовом другом разлогу за престанак *Раденика*, наима да, по његовој оцени, ни унутрашња снага његова није обећавала дужу борбу на земљишту Србије. То се могло видети још по првим појавама најновије млабаве снаге Србије у *Панчевцу* и *Народном пријатељу* (алузија на Светозара). Било је, пише Кујунџић, доста људи који су желели да им се рушењем „отрцаног либерализма“ име живо помиње, нарочито у Бачком свету. Томе ниједна влада, ни београдска ни пештанска, није замерила него су се и саме насмешиле у дубини свог срца. Иступи два-три човека, који су се некада пришуњали на либералну страну, без икаквог унутрашњег уверења, или који су сувише веровали обећањима властодржаца (алузија на либералне прваке који су пришли намесницима), могли су дати довољно разлога Кујунџићу да се „с бичем у руци“ дигне против својих личних познаника — тим пре што се и после 1868. приписивала нека привидна заједница у раду. И док се поводом „замашних и изненадних догађаја 1868“ (убиства кнеза Михаила) није нимало сложило врење, да се из њега покаже „чисто вино и комина“, док је назадњаштво употребљавало најподлија средства да крвавим убиством упрља опозицију и либерализам, најмлађа браћа, у исто време и скоро заједнички, подигли су се „са трубама и бузодованима“, и то не против посебних издајица слободњачке борбе (опет алузија на либерале који су пришли намесницима), него против самог либерализма, кличући унапред над његовим „развалинама“.

Баш у покојно време ноћних „буџоносаца“, пише Кујунџић, појавиле су се и прве стреле „социјалног демократизма“. Било је људи који су ни криви ни дужни нападани и посредно и непосредно. Међутим, ниједном речом није одговорено на ове стреле, само су се општи непријатељи смејали Баволском послу. Једини одговор који је приличи пријатељима слободе, био је да се позову нападачи либерализма у Србији да и сами покушају оно што траже од других. Тако се појавио *Раденик*. И не само што му ниједан „прави либерал“ у Србији није „ши за длачицу“ стајао на путу, него је још бивши уредник *Србије* Љуба Каљевић имао „племените храбрости“ да усред „узбуркане“ Скупштине у Крагујевцу брани право *Раденика* на слободно изјављивање мишљења. Ови нови политичари, пише Кујунџић, који су раније за све што се у Србији догађа позивали на одговорност „представнике јавног миљења“, грдећи њихову гњилост и невештину, сад се нимало више нису сећали да овај исти прекор упуте и себи.

Кујунџић, полазећи од својих схватања узајамних односа и сарадње „правних либерала“ и српских социјалиста, коректно истиче да је у *Раденику* изишло довољно ваљаних научних чланака који доиста заслужују да се и чешће и више проучавају, али мера да није исто довољно изишло и предлога за практичну примену друштвених начела на народни живот. Сарадници *Раденика* проучавали су само на Западу радничко питање, али нису још проучили потпуно и потребе и стање целокупног српског народа. То се видело из свих њихових покушаја. Ни проста занатлијска удружења, која су онако свечано била основана 1871. године, нису могла да пронађу оне живе везе које ће их одржати у заједници и покренути напред. Ни у својој најглавнијој намери, у образовању чисто „социјално-де-

мократске странке" у Србији Раденик није био срећнији. Доказ томе је, за Кујунџића, чињеница што је ускоро после бекства Светозара Марковића из Београда, нови уредник *Радника* штампао на уводном месту у листу изјаву како се он не слаже са оним што је Бока Мијатовић из Новог Сада, дакле из „туђине“, писао и како се „каје“ што је његово мишљење у *Раденику* штампано“. А то је изишло у крилу оне странке која је била вољна да сваки корак личних познаника у слободњачкој странци припише самом либерализму.

Дакле, Кујунџић практично замера Светозару Марковићу, јер он је главни творац политике новог социјалистичког покрета, и његовим истомишљеницима, искључивост, недостатак тактике и тактичности, одбијање сарадње са „правим либералима“ без компромисних одступања од личних идеолошких ставова, недовољна пажња потребама и проблемима српског народа (без класне одређености), те сматра да је Светозар и сам то увидео — *Једнакост* има два програма — један општи, начелни и други „дневни“, привремени.²⁴⁰

Црногорац је јавио да је *Радник* престао да излази „због незгодних штампарских услова“.²⁴¹ Ово исто објашњење, уз обавештење о покретању *Једнакости* донео је и *Глас народа*.²⁴² Пожунска омладинска дружина „Слобода“ захвалила је уредништвима *Заставе*, *Народа*, *Жизне*, *Јединства* и *Радника* што су јој слала бесплатно своје новине; истовремено је изразила и жаљење што је *Радник* престао да излази уз жељу да се на његово место што пре покрене други лист истих начела.²⁴³

Светозар Марковић и касније ће се осврнути на „либерални“ намеснички Закон о штампи којим је била замењена цензура у Србији. За време цензуре сваки спис је најпре одлазио цензору на преглед и овај је доносио суд може ли дело да се штампа или не, односно треба ли штогод да се изостави или измени. Од воље цензора, односно оних који су га поставили, зависило је хоће ли што изићи пред јавност или не. Али, пошто неки спис прође кроз цензуру, писац или било ко други није био одговоран пред било ким за своје дело.

Новим законом била је укинута претходна цензура, тј. дело је могло да се штампа одмах, пре било чије оцене да ли може или не може да се штампа. Међутим, по новом закону није било јасно ни одређено ко је саучесник у кривци учињеној штампом, тако да се могло рећи да је штампар одговоран за сваку кривицу као саучесник писца. Друго, кажњиво дело сматрало се као покушано чим је штампано, а као покушај кажњавало се. Треће, сваки спис је морао, пре него што изиђе из штампарије — на један час раније за новине и за књиге један до три дана, према величини — да се преда на преглед месној полицијској власти. Четврто, полицијска власт после узапћивања листа или књиге није била обавезна да у одређеном року преда тужбу суду да овај реши има ли места забрани или нема, већ је могла једноставно спис конфисковати а да не преда никакву тужбу.

По Светозаревој оцени, тачној уосталом, то је било озакоњење цензуре само у много горем облику него раније. Штампар, као

²⁴⁰ *Млада Србадија*, 17. III 1872, 24, 382—384: (М. Кујунџић), *Из чињенице*. Уредник листа изричито наглашава да је реч о његовим личним оценама, а не Годишњег одбора УОС.

²⁴¹ *Црногорац*, 1/13. VI 1872, 26, 104.

²⁴² *Глас народа*, 15. VI 1872, 25, 199.

²⁴³ *Застава*, 14. VII 1872, 69, 4: *Јавна благодарност*. Дружина „Слобода“, Пожун, 6. јуна 1872.

прости занатлија или предузимач, обично не зна никакву науку, не исповеда никаква политичка или друштвена начела; он само обавља свој посао ради зараде, и њему је свеједно да ли ће штампати свадбени позив или научну критику, трговачки рачун или политички преглед новинара. Он обично не чита нити може да чита списе који се код њега штампају; његов посао је да управља радом у штампарији. А и да их чита, он не зна законске финесе и не може никако знати да ли има у спису кажњивог дела или не. Он мора једнако да стрепи да га не ухвате за врат као кривца, ни крива ни дужна. Ни по каквим правним појмовима не би могло да се узме да и штампар може бити кривац у делу, за које он и не зна да је учињено. Међутим, по Кривичном закону у Србији може се увек узети као саучесник кад год не докаже да није читао дело којим је учињена кривица, јер ако је читао спис и није га разумео, то га није пред законом ослобађало саучесништва у кривици.

Из тога је произлазило то да полиција, кад добије у руке спис који јој се није допадао, а знала да по закону у њему нема кривице која се може казнити, она је позивала писца или уредника па му је једноставно казивала да ће тај и тај спис или број листа узаптити ако се писац или уредник не сагласи да ово или оно избрише или измени. Ако је реч о периодичном спису, уредник просто мора да пристане на захтев полиције о брисању по њеној вољи, или мора престати са својим издањем зато што полиција има право да задржи новине па да их преда суду на решавање. Суд може да ослободи новине од забране, али тек после неколико месеци (одуговлачење судског поступка такође је средство притиска) кад тај број можда више нема никаквог интереса за читаоца. Даље, полиција може учестати забране, судови могу све ослободити, али за то време лист је изгубио претплатнике јер нико неће да држи новине које не излазе. Поред тога, полиција може да узапти један број новина, а није јој одређен рок докле мора да преда тај број суду. Користећи се том празнином у Закону о штампи, полиција је могла кад је потребно да конфискује новине па и никако да их не предаје суду.

Као пример Светозар наводи забрану 50. броја *Раденика* само зато што уредник Стеван Милићевић, поред осталих разлога, није хтео да изостави чланак Јована Милинковића-Алавантића о адвокатима у коме толико очигледно није било никакве кривице да сам државни чиновник (Стеван Рајичевић, после смрти Василија Берара фактор, од почетка 1872. директор Државне штампарије) није хтео да избаци тај чланак кад се полиција њему обратила. Наравно, за тај број *Раденика* полиција није тужила суду ни уредника ни штампара. Било је случајева, истиче Светозар, да је полиција забрањивала чланке прештампане из страних новина које су биле допуштене у Србији, а и таквих случајева да је нека ствар пуштена у новине, а забрањена после пошто је из новина прештампана у књижицу (Светозар овде има на уму своју књижицу о Народној скупуштини у којој су у Новом Саду прештампани његови чланци из *Раденика*, а после забрањени и хапшени они људи код којих је нађена, на пример Милош Вићентијевић, трговачки помоћник из Шапца, иначе сарадник социјалистичког листа²⁴⁴ (Вићентијевић ће бити још оптужен да је августа 1871. пренео из Панчева један примерак *Комунистичког манифеста*).^{244а}

²⁴⁴ Св. Марковић, *Одговор др Владану Борђевићу на његово Отворено писмо у Јединству, Сабрани списи, III, 112.*

^{244а} *Сведочанства прошлости у архивима Србије, Политика, 7. децембар 1975, 8: Преношење књиге „Манифест Комунистичке партије“ у Србију 1871.*

Додуше, уредништво је имало право да се жали на незаконитост полицијског поступка. Међутим, парницу је могло да добије једино тек по истеку одређеног времена; у том временском размаку лист би остао непрестано узапћен, тј. не би могли да излазе ни наредни бројеви. Кад уредништво зна за такву моћ полиције, оно мора да попусти и да пристане да се бришу поједини редови или читави чланци него да се забрани цео број. Веома ретко се дешавало да штампар сам није избацивао сваки ред који полиција обележи као „незаконит”. Штампар сматра да је најсигурније да се најпре обрати полицији, и тако у Београду сваки „члан” полиције фактички је цензор свих новина сем званичних. По Закону о штампи требало је најпре штампати лист па га послати полицији један час пре изласка из штампарије, а по истеку тог времена да се слободно растура. Али уредници и штампари, да не би узалуд трпели штету, уместо да штампају новине, слали су коректурне отиске (један такав цензурисани примерак био је приложен уз интерпелацију Љубе Каљевића) полицији па је она обележавала све што није „у реду” да се штампа, и то се избацивало као у време „заборавне цензуре”.

Тако се цензура повампирила под окриљем Закона о штампи чија је сврха тобож била да је укине. Колико је таква цензура била тешка осетио је сам Светозар, а и сви остали који су се бавили штампарским и издавачким послом. У Србији није било чиновника који би се усудио да пропусти било шта што не би било, по његовој оцени, по вољи претпостављеној власти, без обзира да ли је то „неповољно” у ствари законито или не. А дешавало се да надлежни полицијски чиновник не зна тачно да ли се нешто сме пропустити или не, па је морао често да се обраћа министру унутрашњих дела с таквим питањем — тек да се не би замерио лично или да се осигура. Пошто је по Закону о штампи имао само један час за преглед листа, томе се доскочило на тај начин што је полицијски чиновник, који је морао да изда потврду у колико је часова примио лист, говорио да нема времена те да доносилац дође после два-три часа, и тако док се на надлежном месту не увери да ли се нешто може пропустити или не. Тако су чињене велике сметње и штампару и уреднику. Радници су често морали до мркле ноћи да чекају док дође коректурни отисак да исправе и одштампају лист, па су често морали и следећег дана да раде оно што су јуче могли да заврше. Тако су радници губили од своје зараде јер се за коректуру није плаћало и они су дангубили; губио је и штампар зато што су му лежала сложена слова и посао задржавао дуже; губио је и уредник зато што је морао да плати сложени чланак који би се цео избацио, а још више ако се лист задржава и пошта не може да га експедира на време.

Често се таквим задржавањем појединих бројева у полицији, избацивањем чланака чинила таква збрка у излажењу листа да број који је требало да изиђе два-три дана раније изилази у исто време кад и наредни број, или пак је уредник био приморан да изостави сасвим тај број и да штампа „додатак”. Тако су кињени и писци и читаоци који плаћају лист, још се наносила материјална штета због читалаца који нису хтели да плаћају „неуредне” новине, не знајући махом која је то кривица.²⁴⁵

Сада постаје јасна „техника” угушивања *Раденика*, а и многи разлози који су поред полицијског притиска довели до тога, ре-

²⁴⁵ *Јавност*, 22, 24, 26. и 27. новембра и 17. децембра 1873, 8, 10, 11, 12, 23; *Сабрани списи*, III, 245—248.

цимо материјалне неприлике уредништва, које је Владан Борбевић покушао да објасни отпадањем претплатника.

*
*   *
*

Све што је овде изнето ни издалека не пружа потпуну слику огромног одјека и снажног утицаја који су *Раденик* и његов стварни уредник Светозар Марковић имали на савремено српско друштво.²⁴³ Колико је намесничка влада била узнемирена деловањем младог српског социјалистичког покрета сведоче, поред онога што је речено, и алармантни извештаји министра унутрашњих дела Радивоја Милојковића којима је хтео да увери намеснике како његова полиција бјудно бди над безбедношћу кнеза Милана и саме Кнежевине Србије. Тако је одлазак Светозара Марковића и Буре Љочића на Киселу воду (Буковичка бања у Аранђеловцу), где се налазио и кнез Милан, дала повода Милојковићу да препоручи опрезност, јер су ова двојица, наводно, „способни на свако зло“, и не разликују се у одважности од Павла-Паје Радовановића, убице кнеза Михаила. Наравно, чиме се могу још бавити „комунци“ поред пропаганде својих начела у *Раденику* до припремањем атентата и преврата, па тако Радивоје Милојковић јавља да Светозар и „његово друштво“ одустају од атентата на кнеза (ватреним оружјем, бомбом), али зато намеравају да га отрују, а не одустају ни од преврата.²⁴⁷ Смисао ових извештаја постаје јаснији ако их повежемо са познатом „бомбашком афером“ 12. маја 1871. кад је у Београду пукла бомба намењена тобож кнезу Милану. Сумњало се на Блазнавца да је циљао да тиме покаже непунлетном кнезу како му је живот угрожен и како му само намесници, посебно Блазнавац и војска, могу обезбедити престо. Али ће и Милан убрзо показати да је и сам дорастао тим врлим државницима.

Уосталом, ако је у обновљеној Србији вођа сељачке ослободилачке револуције Караборбе био убијен, а и кнез Михаило пао као жртва атентата, можда ради напаљивања старог рачуна, и у узајамним династичким борбама сви претходни владари протеривани с престола (дотле је једино кнез Милош, пошто је поново дошао на власт, умро на престолу у старости природном смрћу), зашто не би намесници сумњичили српске „комунце“ да желе да продуже ову „традицију“, тим пре што су следбеници Париске комуне и Интернационале, тајног превратничког друштва које сме-ра да обори постојећи друштвени поредак у свету, па и у Србији итд. итд.

²⁴³ О *Раденику* писали су из разних аспеката многи аутори: види новије радове — Ч. Попов, *Једна страна дипломатска интервенција против Марковићевог Радника*, *Зборник МС за друштвене науке*, XXXIX, 1964, 101—107; М. Гецић, *Први социјалистички лист у Србији „Раденик“ и Прва интернационала*, *Прилози за историју социјализма*, 1965, 2, 383—392; П. Дамјановић—Д. Качаревић, *Социјалистички програм у „Раденику“ из 1871. године*, *Исти зборник*, 312—344; А. Раденић, *Први социјалистички лист у Београду, Раденик 1871 — Радник 1872, Годишњак града Београда*, XIII, 1966, 153—197; К. Трифуновић, *Економске концепције „Раденика“*, *Почеци социјалистичке штампе на Балкану*, Београд, 1974, 155—170; М. Бјелица, *Финансирање „Раденика“*, *Исти зборник*, 171—176; Д. Качаревић, *Програм „Раденика“*, „Враголана“, „Једнакости“ и „Јавности“, *најранијих српских социјалистичких листова*, *Исти зборник*, 113—136; М. Бјелица, *Историја политичке штампе у Србији*, Београд, 1975, 157—179.

²⁴⁷ АИИ, ЗЈР, 3/1281, 3/1226, III/27; Светозар Марковић, *Поводом стогодишњице смрти*, 25.

Уосталом, како год било, схватали их озбиљно (а они су их заиста схватали тако, иако су претеривали с оптужбама за атентате и преврате) или пак тражили изговор за обрачун с њима, намесницима, који су се у сваком случају препали ове опозиције какве догле није било у политичком животу Србије, сметала је и „нова наука” српских „комунаца” као клица која може да израсте у стварну опасност по њихову власт, ширење идеја Париске комуне и Интернационале, али још више њихова критика унутрашњег развоја Србије, која се није ослањала као код раније опозиције на уопштене фразе о слободи, већ на научно заснованој критици политике српске буржоазије коју је тада оличавао намеснички режим. Ова опозиција, најзад, отворено је изнела свој програм и показала чврсту одлучност да се бори свим средствима за његово остварење. Тиме је она окупила све напредне снаге у српском друштву. Аргументе Светозара Марковића и његових следбеника није било могуће побити голословном дреком плаћених новинара. И то је био најбитнији разлог што се намеснички режим одлучио да онемогући излажење *Раденика* и да хапси и прогони људе који су потајно преносили у Србију *Комунистички манифест, Србију на Истоку* и друге Светозареве списе. Ако је прва битка завршила поразом, борба је била настављена и ништа више није могло да је заустави, јер је то био неумитан и законити ход историје.

Нема сумње да прва страница историје радничког социјалистичког покрета у Србији захтева даља проучавања и истраживања, да о поченима социјалистичке мисли код Срба може бити написана читава књига у којој ће се расправити и многа друга питања овде тек мимогред и овлаш поменути. И она ће бити написана. Светозар Марковић — зачетник социјалистичког покрета и социјалистичке штампе у Србији и на Балкану — то у потпуности заслужује.

Борђе ИГЊАТОВИЋ

Джорџе Игњатовић

СЕРБСКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ И ГАЗЕТА „РАДЕНИК” СВЕТОЗАРА МАРКОВИЧА

Понимая значение печати в революционной и идеологической борьбе, Светозар Маркович мечтал о „подлинной народной газете”. Так и зародилась мысль о могучем средстве влияния на сербское общество — газете „Раденик” („Рабочий”). Реакционная газета „Видовдан” и полуофициальный орган регентского правительства „Единство” встретили первую социалистическую газету в Сербии и на Балканах лихорадочной антикоммунистической кампанией. Никогда раньше в истории сербской журналистики и сербского общества не было примера такой пропаганды против одного человека и его газеты (Светозар Маркович был фактическим редактором „Раденика”). С другой стороны почти все статьи, опубликованные Светозаром Марковичем в его газете были полемическими репликами на совсем конкретные ложные сведения о Парижской коммуне и Интернационале, о положении в Сербии и её внутренней политике. В этих статьях излагаются его принципиальные взгляды о политическом и социальном состоянии Сербии и сербского народа, о его национально-освободительных задачах, о взаимоотношениях южнославянских и балканских народов. Это статьи воинствующего журналиста, стремящегося создать новое политическое движение в его родине.

Либеральные и демократические круги общества в Сербии, Войводине и Черногории встретили появление „Раденика” с двойственным чувством: благосклонно, с симпатиями к новой газете и согласием во

всем кроме основного вопроса — пропаганды социалистических мировоззрений. „Застава“ („Знамя“) и „Црногорац“ печатали сообщения о выходе „Раденика“ и перепечатывали материалы из социалистической газеты (статьи Марковича также), но се соглашались с коммунистической пропагандой в рядах Объединенной сербской молодежи (Уједињена омладина српска). „Панчевац“ опубликовал первый перевод „Коммунистического манифеста“ и статьи Светозара Марковича (оригинальные и перепечатанные из „Раденика“). Реакционный „Српски народ“, выходящий в Новом Саде, также вел кампанию против первых социалистов в Сербии.

В Народной скупщине правительственные депутаты требовали за прещения „Раденика“, изменения Закона о печати. Конечно, если бы „Раденик“, т. е. Светозар Маркович не писал так много в защиту Парижской коммуны и Интернационала, о жизненных вопросах сербского народа, реакционные газеты не поднимали бы такой шум против сербских „коммунистов“, „поджигателей“ и „разбойников“ в стиле и языком западноевропейской печати. Светозар Маркович и его газета вели полемику о железной дороге в Сербии (Народная скупщина отсрочила принятие закона за следующий год), о деревенских лавках, о свободе слова и печати, о внешней и внутренней политике Сербии, о том существует ли в Сербии рабочий класс с такими спонентами как Чedomиль Миятович и Владан Джорджевич; последний за свои статьи против Светозара Марковича и его сторонников получил деньги от регентского правительства.

Определенную роль, материальной поддержкой, в выходе „Раденика“ сыграла „Первая потребительная кооперация“ („Прва потрошачка дружина“) и другие ремесленные кооперации, которые организуют в 1870/71 гг. Светозар Маркович и его сомышленники. В рядах сотрудников его газеты нашлись самые передовые политические, культурные и литературные работники: Васа Пелагич, Джура Якшич, Ефрем Маркович, Никола Пашич, Светислав Вулович, Шавле Михайлович и другие.

Регенты Йован Ристич и Миливое Блазнавац старались сохранить либеральную фассаду режима; утверждение Йована Скерлича о запрещении „Раденика“ полицейским постановлением неверно. Тут была иная тактика: создать такие условия работы, чтобы издатели газеты сами были вынуждены прекратить издание (Светозар Маркович был вынужден эмигрировать в Австрию, Стеван Миличевич арестован). Об этом Миличевич опубликовал объявление в „Сербских новинах“, что издание „Раденика“ прекращается на некоторое время. Это было временное поражение Светозара Марковича и его сторонников, но борьба продолжалась.